

TURINYS

Pratarmė	4
Įvadas	5
1. Teoriniai morfonologijos pagrindai	7
1.1. Trumpa morfonologijos istorijos apžvalga	7
1.1.1. Pirmieji tyrimai	7
1.1.2. Istorinė lyginamoji kalbotyra	7
1.1.3. Prahos lingvistinis būrelis	8
1.1.4. Amerikiečių struktūrinė lingvistika.....	9
1.2. Morfonologijos objektas	10
1.2.1. Morfonologijos statusas ir morfonologijos objekto problema	11
1.2.2. Morfonologijos reiškinių tyrimai lietuvių kalbotyroje.....	13
1.2.3. Morfonologijos mokslo reikšmė	13
2. Skardžiųjų ir duslių priebalsių opozicija bendrinės lietuvių kalbos morfonologijos sistemoje..	14
2.1. Lietuvių kalbos skardieji ir duslieji priebalsiai	14
2.2. Skardžiųjų ir duslių priebalsių opozicijos, skiriančios leksinę, ...	15
gramatinę bei leksinę ir gramatinę reikšmę.....	15
2.2.1. Opozicijos, skiriančios leksinę reikšmę	16
2.2.2. Opozicijos, skiriančios gramatinę reikšmę.....	19
2.2.3. Opozicijos, skiriančios leksinę ir gramatinę reikšmę.....	21
2.2.4. Žodžių poros, kuriose skardžiųjų ir duslių priebalsių	25
opozicijos neskiria jokios reikšmės.....	25
2.3. Skardžiųjų ir duslių priebalsių opozicijų gramatinės formos.....	27
2.3.1. Leksinę reikšmę skiriančios opozicijos.....	27
2.3.2. Gramatinę reikšmę skiriančios opozicijos.....	29
2.3.3. Leksinę ir gramatinę reikšmę skiriančios opozicijos	29
2.4. Morfemų fonologinė struktūra	31
2.4.1. Opozicijos, sudarančios šaknines morfemas	32
2.4.2. Skardžiųjų ir duslių priebalsių opozicija derivacinėse morfemose.....	45
2.4.3. Skardžiųjų ir duslių priebalsių opozicija „šaknis – priesaga“ ar „šaknis – priešdėlis“	45
tipo porose	45
Išvados.....	47
Summary	48
Sutrumpinimai.....	49

Literatūra	50
Priedai.....	52

PRATARMĖ

Kalba tarsi langas, pro kurį mes žiūrime į pasaulį, tikrovės pažinimo įrankis. Gal dėl to žmonijos istorijos raidoje jai visada buvo skiriamas išskirtinis dėmesys?

Vystantis mokslams, kintant jų sąveikai, keitėsi požiūris į kalbą ir jos tyrimo aspektai.

XX a., atsiradus struktūralizmui, lingvistikos mokslas iš esmės pasikeitė. Mokslo iškeltas šūkis: „kad geriau galėtume pažinti pasaulį, reikia tirti sistemos struktūrą, t.y. sistemos elementų santykius“,¹ davė pradžią struktūrinei lingvistikai, kurios pagrindas buvo šios aksiomos: kalbą reikia tirti kaip sistemą, t. y. ne atskirus jos faktus, o jų visumą; kalba – visuomeninis reiškiny; pirmumas teikiamas sinchroninei kalbos analizei.² Naujas požiūris į kalbos faktus lėmė naujų kalbotyros disciplinų atsiradimą.

Prahos lingvistinio būrelio atstovas N. Trubeckojus, veikiamas struktūralizmo epochos idėjų, sukūrė fonologijos teorinius pagrindus. Tirdamas fonemų vaidmenį morfologijoje, mokslininkas išskyrė dar vieną mokslo šaką – morfonologiją, kuri tapo jungiamoji morfologijos ir fonologijos grandis. Morfonologijos „rezultatai yra reikšmingi ne tik bendrosios kalbotyros teorijai, bet ir konkrečių gramatikos problemų nagrinėjimo praktikai“.³

N. Trubeckojaus darbas „*Морфологическая система русского языка*“ (*Пражский лингвистический кружок. Сборник статей. 1967.*) paskatino mokslininkus ieškoti morfologijos ir fonologijos sąsajų įvairiose kalbose. Lietuvių kalbotyroje yra išsamiai aprašytos garsų kaitos, tirta fonologinė morfemų struktūra, nustatyta morfonologinių reiškinių reikšmė žodžių daryboje ir kaityboje. Mažiausiai tirta sritis – fonologinių opozicijų panaudojimas morfoliginiams skirtumams reikšti. Tai lėmė tyrimo objekto, t. y. skardžiujų ir dusliųjų priebalsių opozicijos kaip morfonologinės priemonės, pasirinkimą.

---

¹ Ivič, M. Kalbotyros kryptys. Vilnius, 1973, p. 66.

² Ten pat, p. 114.

³ Ten pat, p. 146.

IVADAS

Darbo objektas - skardžiųjų ir dusliųjų priebalsių opozicija bendrinės lietuvių kalbos morfonologinėje sistemoje.

Darbo tikslas ir uždaviniai. Darbo tikslas – ištirti skardžiųjų ir dusliųjų priebalsių opozicijų poras, kurių žymėtieji ir nežymėtieji nariai diferencijuoja žodžių reikšmę ar gramatines formas. Šiam tikslui pasiekti keliami tokie uždaviniai:

- 1) aptarti teorinius morfonologijos pagrindus;
- 2) atlikti sisteminę rastų opozicijų porų analizę;
- 3) suskirstyti analizuojamų opozicijų poras pagal jų atliekamą funkciją;
- 4) išnagrinėti opozicijas, skiriančias leksinę, leksinę ir gramatinę ar tik gramatinę reikšmę;
- 5) atlikti struktūrinę morfemų analizę, nustatyti jų tipus.

Darbo hipotezė – skardžiųjų ir dusliųjų priebalsių opozicija yra reikšminga bendrinės lietuvių kalbos morfonologinėje sistemoje. Dažnesnės yra opozicijos, atliekančios leksinę skiriamąją funkciją.

Tyrimo metodai. Darbe taikomi lingvistiniai ir tiksliesiems mokslams būdingi metodai: atpasakojamasis, aprašomasis, analitinis opozicijų ir statistinis. Atpasakojamasis ir palyginimo metodai naudojami aptariant teorinius morfonologijos pagrindus. Remiantis opozicijų metodu išrinktos analizuojamos opozicijų poros. Morfemų struktūra aprašyta remiantis A. Girdenio fonologinės analizės metodika. Statistiniu metodu nustatyta kiekybinė opozicijų vartojimo tikimybė. Kompiuterinėje lingvistikoje taikomais metodais sukurta kalbinės medžiagos duomenų bazė.

Tiriamoji medžiaga. Tyrimui panaudota 849 (1698 žodžiai) skardžiųjų ir dusliųjų priebalsių opozicinės poros. Kalbinė medžiaga surinkta iš „*Dabartinės lietuvių kalbos žodyno*“ (1972). Sudaryta išrinktų porų kartoteka ir duomenų bazė.

Literatūra. Rašant darbą remtasi N. Trubeckojaus, sukūrusio morfonologijos teoriją ir aprašiusio rusų kalbos morfonologinės sistemos tyrinėjimą, darbais: „*Некоторые соображения относительно морфонологии*“ (*Избранные труды по филологии*. Москва, 1987), „*Морфонологическая система русского язык*“ (*Пражский лингвистический кружок. Сборник статей*. 1967). Savo darbuose jis apibrėžė morfonologijos vietą kalbotyroje ir nurodė šios mokslo šakos tyrimo objektą.

Taip pat remtasi A. Girdenio darbais, skirtais morfonologijos reiškiniams: morfonologijos skyriai „*Lietuvių kalbos enciklopedijoje*“ (Vilnius, 1999) ir „*Dabartinės lietuvių kalbos*

gramatikoje“ (Vilnius, 1994). Minėtuose darbuose mokslininkas atskleidžia morfonologijos sampratą, aprašo lietuvių kalbos garsų kaitas, pateikia svarbiausius lietuvių mokslininkų morfonologijos tyrinėjimus. Be to, remtasi A. Girdenio knyga „*Teoriniai fonologijos pagrindai*“ (Vilnius, 1995), kurioje aprašyta lietuvių kalbos fonologinė sistema, nubrėžta takoskyra tarp fonologijos ir morfonologijos tyrimų.

Darbo struktūra. Darbą sudaro pratarmė, įvadas, dvi dalys, išvados, literatūra ir šaltinis, priedai. Pirmoje dalyje trumpai aptariama morfonologijos istorija, morfonologijos objektas bei šios kalbotyros šakos statuso problema. Pavyzdžiai prie mokslininkų teiginių pateikti taip, kaip buvo rasta literatūroje (kai kurie rusų kalbos žodžiai užrašyti lotyniškais raidėmis).

Antroje dalyje apibūdinamos lietuvių kalbos skardžiųjų ir dusliųjų priebalsių opozicijos, aprašomas atliktas tyrimas. Aptariama, kokias reikšmes skiria kontrastuojantys skardieji ir duslieji priebalsiai. Taip pat apibūdinama šaknų, kuriose kontrastuoja skardžiųjų ir dusliųjų priebalsių fonemos, struktūra bei nagrinėjamų opozicijų vieta šakninėse morfemose.

Darbo aktualumas. Morfonologijos reiškiniai yra tiriami nuo sanskrito gramatikos laikų. Daug darbų skirta įvairių kalbų morfonologinės sistemos tyrimams. Lietuvių kalbotyroje išsamiai aprašytos garsų kaitos, tyrinėti morfemų struktūriniai tipai. Skardžiųjų ir dusliųjų priebalsių opozicija kaip morfonologinė priemonė nebuvo sistemingai tyrinėta, todėl ši tema yra aktuali. Aprašyti duomenys gali būti pagrindas sinchroniniams ir diachroniniams lietuvių kalbos tyrinėjimams.

1. TEORINIAI MORFONOLOGIJOS PAGRINDAI

1.1. Trumpa morfonologijos istorijos apžvalga

Morfonologija yra palyginti jauna kalbotyros mokslo šaka, pradėjusi intensyviau vystytis tik XX a. pirmoje pusėje, atsiradus struktūrinei lingvistikai. Kaip atskira mokslo šaka morfonologija atsirado Prahos lingvistinio būrelio atstovams pradėjus tirti fonemų vaidmenį morfologijos reiškiniuose.⁴

1.1.1. Pirmieji tyrimai

Nežiūrint į tai, kad morfonologija, kaip atskira mokslo šaka, susikūrė neseniai, morfonologiniai kalbos reiškiniai buvo aprašyti jau IV a. prieš mūsų erą pradžioje Paninio sanskrito gramatikoje. Indai pirmieji susidomėjo garsų kaitos klausimu. „Paninis taip tiksliai apibrėžė garsų kitimų vaidmenį ir jų reikšmę morfonologiniams rodikliams, tarsi jis būtų gyvenęs struktūrinės lingvistikos laikais“.⁵

Vėliau kiti indų gramatikai išskėlė garsų vertės sąvoką ir arčiausiai priartėjo prie dabartinės fonemos sampratos. Morfonologijos problemomis taip pat domėjosi arabų ir senovės žydų teoretikai.⁶

1.1.2. Istorinė lyginamoji kalbotyra

Iki XX a. į Europos kalbų morfonologinius reiškinius mažai buvo kreipiama dėmesio. Indoeuropeistai, pasinaudoję senovės indų patirtimi, sukūrė indoeuropiečių sistemos abliautą ir indoeuropiečių prokalbės šaknų ir priesagų teoriją.⁷ Jie yra aprašę morfonologines struktūras. Taip, pvz., A. Meje viename iš savo veikalų išskiria tokius poskyrius: 1) žodžio analizė; 2) kaitos; 3) apie morfologinių elementų formas; 4) apie įvairias žodžių klases. Taigi indoeuropeistus domino žodžių struktūros problemos. Svarbiausi šios problemos aspektai buvo fonologiniai šakninės morfemos ir afiksų skirtumai, morfonologinių struktūrų variantai ir morfonologinės struktūros, sąlygotos žodžio gramatinių kategorijų.⁸

Fonemų kaitomis domėjosi ir Boduenas de Kurtene. Mokslininkas skyrė dvejopas kaitas: divergencija (kaitos, sąlygojamos antropofoninių priešasčių, t. y. kombinacinės garsų kaitos) ir koreliacija (kaitos, galinčios atlikti gramatines funkcijas). Fonemą Boduenas de Kurtene apibūdino kaip antropofoninių ypatybių visumą ir kaip laisvą morfemos komponentą bei morfologinės

⁴ Plg. Ivič, M. Kalbotyros kryptys. Vilnius, 1973, p. 146.

⁵ Ten pat, p. 20. Taip pat Akelaitienė, G. Morfonologija ir jos uždaviniai. Lietuvių kalba mokykloje. II knyga. Kaunas, 1986, p. 105.

⁶ Plg. Трубецкой, Н. Некоторые соображения относительно морфонологии. Избранные труды по филологии. Москва, 1987, p. 115.

⁷ Ten pat, p. 115.

⁸ Plg. Чурганова, В. Очерк русской морфонологии. Москва, 1973, p. 6-8.

категорijos požymį. Akcentuodamas fonemos ir morfemos sąsajas, aprašydamas garsų kaitas, atliekančias gramatines funkcijas, Boduenas de Kurtene padėjo pagrindus morfonologijai.⁹

1.1.3. Prahos lingvistinis būrelis

Kaip jau buvo minėta, morfonologija kaip savarankiška disciplina atsirado Prahos lingvistinio būrelio atstovams pradėjus tirti fonemų vaidmenį morfologijos reiškiniuose. Prahos lingvistai į morfonologiją žiūrėjo kaip į ypatingą fonologijos skyrių – „morfologijos fonologiją“.¹⁰

Šio būrelio atstovas N. Trubeckojus pirmas prabilo apie būtinybę atskirti morfonologiją nuo kitų kalbotyros šakų.¹¹ Mokslininkas išvystė Bodueno de Kurtene idėjas apie reguliarias fonemų kaitas vienos morfemos variantuose. Morfonologiją jis suvokė kaip fonologinių elementų panaudojimą morfologiniais tikslais, pvz.: fonemų *e/o* ir *s/š* kaita rusų kalboje naudojama sudaryti morfologines formas *nesu – noša*.¹²

N. Trubeckojus išskyrė tris dalykus, kurie turėtų sudaryti morfonologijos teoriją. Tai:

- 1) fonologinė morfemų struktūra;
- 2) garsų kaita morfemų sandūroje;
- 3) garsų kaita, atliekanti morfologinę funkciją.

Pirmoji morfonologijos teorijos sritis, pagal N. Trubeckojų, reikšminga visoms kalboms. Jos uždavinys – nustatyti įvairių rūšių morfemų struktūrinius tipus. Antroji sritis skirta morfemų tarpusavio derinimo klausimams. Trečioje dalyje aptariama garsų kaita žodžių formų ir žodžių daryboje.¹³

Mokslininkas, iškėlęs pagrindines morfonologijos problemas, viename iš darbų pristatė rusų kalbos morfonologinę sistemą, detaliam aprašė kombinacines ir laisvas garsų kaitas. Kombinacines kaitas lemia fonetinė morfemų pozicija, jų tarpusavio ryšys (pvz.: *под книгой*). Laisva morfemų kaita – tai metatezė, garsų iškritimas (pvz.: *мать – мну*) ir kokybinė garsų kaita.¹⁴ Rusų lingvistai pastebi, kad N. Trubeckojaus aprašytos kombinacinės kaitos turėtų būti priskiriamos fonologijai,

⁹ Plg. Ваараск, П. Очерк развития теории фонем. Таллин, 1962, р. 5-7. Taip pat Березин, Ф. История лингвистических учений. Москва, 1984, р. 146. Akelaitienė, G. Morfonologija ir jos uždaviniai. Lietuvių kalba mokykloje. II knyga. Kaunas 1986, р. 106. Реформатский, А. О соотношении фонетики и грамматики (морфологии). Москва, 1970, р. 400.

¹⁰ Plg. Бульгина, Т. Пражская лингвистическая школа. Основные направления структурализма. Москва, 1964, р. 80.

¹¹ Plg. Трубецкой, Н. Некоторые соображения относительно морфонологии. Избранные труды по филологии. Москва, 1987, р. 116.

¹² Plg. Березин, Ф. История лингвистических учений. Москва, 1984, р. 200. Taip pat Реформатский, А. О соотношении фонетики и грамматики (морфологии). Москва, 1970, р. 407.

¹³ Plg. Трубецкой, Н. Некоторые соображения относительно морфонологии. Избранные труды по филологии. Москва, 1987, р. 117.

¹⁴ Plg. Трубецкой, Н. Морфонологическая система русского языка. Пражский лингвистический кружок. Москва, 1967, р. 88.

nes jas lemia fonemų pozicijos, pvz.: skardžiųjų ir dusliųjų ar minkštųjų ir kietųjų priebalsių kaita rusų kalboje *весь – все, рыба – рыбка* ir t. t.¹⁵

N. Trubeckojus, aptardamas garsų kaitas, išskyrė kalbinį vienetą morfonemą. Kalbotyros istorijoje pirmas šį terminą pavartojo lenkų kalbotyrininkas G. Ulašinas, Bodueno de Kurtene mokinys,¹⁶ apibūdindamas morfonemą kaip fonemą, atliekančią semantinę morfologinę funkciją, pvz.: *žaba – žabka [zapka]*, čia šaknies morfonemos vienodos, o fonemos skirtingos *[b] – [p] arba [b (suduslėjusi)]*.¹⁷

N. Trubeckojus morfonemos terminą traktavo kitaip, priskirdamas ją fonologijai ir apibrėždamas kaip sudėtingą kompleksą iš dviejų ar kelių fonemų, galinčių keisti viena kitą toje pačioje morfemoje (pvz.: morfonema *к/ч* komplekse *рук – рука – ручной*).¹⁸

Toks N. Trubeckojaus morfonemos traktavimas kai kurių mokslininkų buvo sukritikuotas, remiantis jo paties sukurtais fonologijos mokslo teoriniais pagrindais. Morfonema negali egzistuoti kaip fonologinis vienetas, nes morfonemos negalima apibūdinti pagal distinktyvinių požymių visumą. Pvz.: rusų kalbos morfonemos *з/ж/з* (identifikuojančios morfemą *друг-/другж-/друг-*) požymių visuma nėra bendra tik šiai morfonemai. O pagal N. Trubeckojų, kalbino vieneto priešinimas kitam vienetui pagal tą patį požymį yra vienintelė fonologinio egzistavimo sąlyga.¹⁹

Taigi rusų lingvistas V. Kasevič pastebi, kad ne visos N. Trubeckojaus formuluotės dabar priimtinos, bet, nežiūrint į tai, jis apibrėžė tuos klausimus, su kuriais susiduria kiekvienas morfonologinių reiškinių tyrėjas.²⁰

1.1.4. Amerikiečių struktūrinė lingvistika

Morfonemos ir morfonologijos terminai pirmą kartą amerikiečių struktūrinėje lingvistikoje pasirodė 1934 m. Dž. Treigerio ir M. Svadešo darbuose.²¹ Amerikos mokslininkų požiūriai į morfonologiją ir morfonemą kaip lingvistinį vienetą buvo skirtingi.

Dž. Treigeris morfonemą aiškino remdamasis lenkų kalbotyrininko G. Ulašino teiginiais ir priskyrė ją prie fonologijos vienetų. Tam vėliau pritarė ir transformacinės analizės mokyklos atstovai. Morfonologiją jie traktuoja kaip transformacinę fonologiją.

¹⁵ Plg. Булыгина, Т. Пражская лингвистическая школа. Основные направления структурализма. Москва, 1964, р. 82.

¹⁶ Plg. Арутюнова, Р; Климов, Г; Кубрякова, Е. Американский структурализм. Основные направления структурализма. Москва, 1964, р. 230.

¹⁷ Plg. Реформатский, А. О соотношении фонетики и грамматики (морфологии). Москва, 1970, р. 402, 403.

¹⁸ Plg. Березин, Ф. История лингвистических учений. Москва, 1984, р. 201.

¹⁹ Plg. Булыгина, Т. Пражская лингвистическая школа. Основные направления структурализма. Москва, 1964, р. 83.

²⁰ Plg. Касевич, В. Морфонология. Ленинград, 1986, р. 14.

²¹ Plg. Арутюнова, Р; Климов, Г; Кубрякова, Е. Американский структурализм. Основные направления структурализма. Москва, 1964, р. 230.

M. Svadešas laikėsi N. Trubeckojaus pozicijos, apibūdindamas morfonemą kaip „one of a class of like phonemes“²² („panašių fonemų klasė“). Č. Choketas išsakė nuomonę, kad gramatika ir morfofonemika yra savarankiškos kalbotyros mokslo šakos. Šie amerikiečių lingvistai, kaip ir Prahos būrelio mokslininkai, pripažįsta, kad morfonologija tiria fonologinę morfemų struktūrą ir fonemų kaitas kaip morfologinį procesą.²³

Skirtingai nei Prahos lingvistai morfofonemos sąvoką aiškina amerikiečių deskriptyvistai. Jų nuomone, į vieną morfofonemą jungiamos fonemos, keičiančios viena kitą tam tikrose vienos morfemos vietose. Pvz.: anglų kalbos morfema *knife* ir *knive 'peilis'* turi tris bendrus segmentus /n/, /a/, /j/, fonologiškai skirtingi segmentai /f/ ir /v/ traktuojami kaip morfofonema /F/. Amerikiečių deskriptyvistai vienos morfofonemos nariais pripažįsta ir automatinių (pvz.: suduslėjimas, suskardėjimas) ir neautomatinių (pvz.: kokybinė ir kiekybinė balsių kaita) kaitų garsus.²⁴

Taigi deskriptyvinė lingvistika neutralizacijos reiškinius priskiria morfonologijai. Kaip ir Peterburgo mokyklos atstovai, jie šiuos reiškinius laiko fonemų kaita, t. y. tokie kalbos atvejai kaip *daugelis : dau[k]*, *bėga : bė[k]ti* yra traktuojami kaip fonemų $g \rightarrow k$ kaita.²⁵

Šiuolaikinėje lingvistikoje dauguma deskriptyvistų morfofonemiką priskiria morfologijai. Vienaip ar kitaip traktuodami morfonologinius reiškinius, jie nesuteikia morfonologijai savarankiškos kalbotyros šakos statuso.²⁶

1.2. Morfonologijos objektas

Dabartinėje lietuvių kalbotyroje A. Girdenio teikiamas toks morfonologijos apibrėžimas: „morfonologija (morfema + fonologija), mokslas, tiriantis morfemų fonologinę sandarą ir fonologinių elementų (fonemų ir prozodemų) kaitas morfemose“.²⁷

Rusijos kalbotyroje O. Achmanova pateikia ir kitą morfonologijos terminą – fonomorfolgija ir apibūdina šią mokslo šaką kaip kalbotyros sritį, tiriančią fonologijos ir morfologijos ryšius, taip pat fonologinių opozicijų panaudojimą morfologiniams skirtumams reikšti. Morfonologijos objektas apibrėžiamas kaip fonologinė žodžių ir morfemų struktūra.²⁸

²² Реформатский, А. О соотношении фонетики и грамматики (морфологии). Москва, 1970, р. 405.

²³ Plg. Арутюнова, Р; Климов, Г; Кубрякова, Е. Американский структурализм. Основные направления структурализма. Москва, 1964, р. 230,231. Taip pat Реформатский, А. О соотношении фонетики и грамматики (морфологии). Москва, 1970, р. 404, 405.

²⁴ Ten pat, 1964, р. 232.

²⁵ Plg. Lietuvių kalbos enciklopedija. 1999, р. 424. Taip pat Girdenis, А. Teoriniai fonologijos pagrindai. Vilnius, 1995, р. 133.

²⁶ Plg Арутюнова, Р; Климов, Г; Кубрякова, Е. Американский структурализм. Основные направления структурализма. Москва, 1964, р.230. Akelaitienė, G. Morfonologija ir jos uždaviniai. Lietuvių kalba mokykloje. II knyga. Kaunas, 1986, р. 105.

²⁷ Lietuvių kalbos enciklopedija. Vilnius, 1999, р. 423.

²⁸ Словарь лингвистических терминов. Москва, 1966, р. 499.

Taip pat mokslininkė yra suformulavusi ir trumpiausią morfonologijos apibrėžimą – „morfemų fonologija“, kuri tiria fonemų panaudojimo morfologiniams elementams sudaryti principus.²⁹

Be minėtų terminų, amerikiečių lingvistai vartoja terminus morfofonologija (an. morphophonology) ir morfofonemika (an. morpho-phonemics).³⁰

Morfonologijos teorijos kūrėjas N. Trubeckojus šios mokslo šakos pagrindu laikė fonologinės morfemų struktūros tyrinėjimus, tačiau kaip tik ši sritis liko labiausiai mokslininkų apleista, nes dauguma tyrėjų gilinosi į garsų kaitas.³¹

Tiriant fonemų kaitas įsivedamas nefonologinis vienetas – morfonema.³² Ją sudaro tos pačios morfemos besikaitaliojančios fonemos. Kaitoje dalyvaujantys prozodiniai elementai vadinami morfotonema arba morfoprozodema.³³

1.2.1. Morfonologijos statusas ir morfonologijos objekto problema

Iš apibrėžimų matyti, kad morfonologija iškilo dviejų savarankiškų kalbotyros sričių – fonologijos ir morfologijos – sandūroje. Tai atsitiko todėl, kad kai kurie kalbos reiškiniai yra per daug sudėtingi ir negali būti paaiškinti vien fonologijos ar vien morfologijos mokslo.³⁴ Dėl šios priežasties tarp įvairių lingvistinių mokyklų atstovų kyla ginčai dėl morfonologijos objekto ir morfonologijos statuso.

1966 m. I-ajame tarptautiniame fonologų suvažiavime Vienoje išryškėjo tendencija nelaikyti morfonologijos savarankiška disciplina, susikirto mokslininkų nuomonės dėl morfonologijos santykio su fonologija ir morfologija. A. Martine teigė, kad morfonologija yra morfologijos dalis. Mokslininkas pabrėžė, kad naujas terminas „morfofonologija“ nereikalingas, nes yra senas trumpas ir patogus terminas „morfologija“. E. Kurilovič dvi pirmąsias N. Trubeckojaus iškeltas morfonologijos problemas priskyrė fonologijai, ir tik trečiąją – morfologijos mokslui. G. Birnbaum morfofonemą išskyrė kaip fonologijos vieneta. E. Stankevič padarė išvadą, kad morfonologiją plačiąja prasme, t.y. kaip diferencinių požymių gramatinių funkcijų tyrimą, galima vadinti funkcinė fonologija.³⁶

²⁹ Ахманова, О. Фонология морфонология морфология. Москва, 1966, p. 52.

³⁰ Plg. Akelaitienė, G. Morfonologija ir jos uždaviniai. Lietuvių kalba mokykloje. II knyga. Kaunas, 1986, p. 104. Taip pat Арутюнова, Р; Климов, Г; Кубрякова, Е. Американский структурализм. Основные направления структурализма. Москва, 1964, p. 230.

³¹ Ten pat, p. 107.

³² Žr. Lietuvių kalbos enciklopedija. Vilnius, 1999, p. 424.

³³ Plg. Akelaitienė, G. Morfonologija ir jos uždaviniai. Lietuvių kalba mokykloje. II knyga. Kaunas, 1996, p. 4.

³⁴ Plg. Касевич, В. Морфонология. Ленинград, 1986, p. 16. Булыгина, Т. Пражская лингвистическая школа. Основные направления структурализма. Москва, 1964, p. 82.

³⁵ Ten pat, p. 16.

³⁶ Plg. Климов, Г. Фонема и морфема. Москва, 1967, p. 72. Taip pat Касевич, В. Морфонология. Ленинград, 1986, p. 16.

Morfonologijos statuso klausimas svarstomas ir A. Reformatskio darbuose. Mokslininkas sutinka, kad morfonologija negali būti priskirta nei fonologijai, nei gramatikai, bet nevadina jos savarankiška disciplina, nes ji neturi savo vieneto. Straipsnyje „*О соотношении фонетики и грамматики (морфологии)*“ (*Из истории отечественной фонологии*. Москва, 1970) apibendrinamas skirtingą pasaulio mokslininkų morfofonemos traktavimą, A. Reformatskis daro išvadą, kad sąvoka „*morfo(fo)nema*“ yra nereikalinga.³⁷

Nuo pat morfonologijos teorijos sukūrimo problemų kelia morfonologijos objektas. Dalis mokslininkų ne visas garsų kaitas linkę skirti prie morfonologijos reiškinių. Automatinės garsų kaitas, kurias sąlygoja fonemų pozicija, (pvz., kiekybiniai balsių kitimai *nešu – neša*, priebalsių suduslėjimas *dirbti – dirba*) siūloma laikyti fonetiniais reiškiniais. Lietuvos kalbotyrininkai J. Urbutis, G. Akelaitienė, remdamiesi užsienio tyrėjų darbais, lietuvių kalboje griežtai atskiria fonologinę garsų kaitą nuo morfologinės. Fonologinės kaitos nesąlygoja morfologinės priežastys, ją lemia lietuvių kalbos fonologiniai modeliai. Tokioms kaitoms, pvz., priklauso skardžiųjų dusliųjų priebalsių neutralizacija³⁸ *boba – bobšė (bob / bop)*, *maišas – maišgalys (maiš / maiž)* ir t.t. Morfonologinės kaitos nepriklauso nuo fonetinės aplinkos, yra laisvos. Joms priklausytų, pavyzdžiui, minkštųjų ir kietųjų priebalsių opozicija *merga – mergiotė (g - g')*, *ranka – rankiotė (k - k')*. Morfonologinės kaitos gali būti tiek balsių, tiek priebalsių.³⁹

Rusijos lingvistas V. Kasevič daro prielaidą, kad automatinės kaitas galima priskirti prie morfonologijos reiškinių kaip vieną iš alomorfų šaltinių. Šį požiūrį mokslininkas grindžia tuo, kad morfonologiją buvo siūloma apibūdinti kaip „paradigminę morfemiką“,⁴⁰ tiriančią morfų variavimą, t. y. jų alomorfų paradigmą.⁴¹ Minėtam požiūriui pritaria V. Čiurganova, apibrėždama morfonemą kaip vienos klasės stipriųjų ir silpnųjų fonemų (t. y. fonemų relevantinėse ir neutralizacijos pozicijose) visumą.⁴²

G. Akelaitienė, apibendrinama skirtingus užsienio tyrėjų požiūrius į morfonologijos mokslo statusą bei morfonologijos objektą, pažymi, kad morfonologija yra savarankiška kolbos tyrinėjimo kryptis, nes turi apibrėžtą tyrimo objektą.⁴³

Taigi morfonologija yra viena iš kalbotyros šakų, kuriai keliami šie uždaviniai:

1) nustatyti morfemų struktūrinius tipus;

³⁷ Plg. Akelaitienė, G. Morfonologinės balsių kaitos žodžių daryboje. Vilnius, 1986, p. 108. Реформатский, А. О соотношении фонетики и грамматики (морфологии). Москва, 1970, p. 406.

³⁸ „Neutralizacija – tai reguliarus fonemų arba ištisu jų klasių neskyrimas tam tikrose griežtai apibrėžtose pozicijose“ (žr. Girdenis, A. Teoriniai fonologijos pagrindai. Vilnius, 1995, p. 134.)

³⁹ Plg. Urbutis, J. Žodžių daryba. Vilnius, 1978, p. 223-224. Akelaitienė, G. Morfonologija ir jos uždaviniai. Lietuvių kalba mokykloje. II knyga. Kaunas, 1986, p. 107.

⁴⁰ Žг. Касевич, В. Морфонология. Ленинград, 1986, p. 20.

⁴¹ Ten pat, p. 20.

⁴² Plg. Чурганова, В. Очерк русской морфонологии. Москва, 1973, p. 34.

⁴³ Plg. Akelaitienė, G. G. Morfonologija ir jos uždaviniai. Lietuvių kalba mokykloje. II knyga. Kaunas, Vilnius, 1986, p. 112.

- 2) išnagrinėti morfemų, jungiamų į žodį, fonologinį variantiškumą;
- 3) išanalizuoti prozodinių elementų kaitas.⁴⁴

1.2.2. Morfonologijos reiškinių tyrimai lietuvių kalbotyroje

Morfonologiniai lietuvių kalbos reiškiniai pradėti tirti tik XX a. antroje pusėje. Lietuvos mokslininkus pirmiausiai domino garsų kaitos. Jos išsamiai aprašytos straipsniuose ir atskiruose gramatikų skyriuose. Morfonologines garsų kaitas aptarė J. Urbutis („Žodžių daryba“. Vilnius, 1976). Garsų kaitas tyrė G. Akelaitienė („Morfonologinės balsių kaitos žodžių daryboje“. Vilnius, 1996). Savo darbe ji aprašė balsių kaitas, susijusias su žodžių daryba ir priklausančias nuo darybinės kategorijos, morfemų struktūros, afikso rūšies.

Lietuvių kalbos fonemų kaitas ir kirtį, galintį atlikti žodžių ir jų formų skiriamąją funkciją, išsamiai aptarė A. Girdenis („Dabartinės lietuvių kalbos gramatikos“ skyrius „Morfonologijos reiškiniai“. Vilnius, 1994). Prozodemas taip pat tyrė D. Mikulėnienė („Metatonija morfonologijos požiūriu“. *Kalbotyra*. 1989, 40 (1)).

Apie lietuvių kalbos morfemų sudėtį ir tipus rašė Z. Karosienė („Lietuvių vardažodžio šaknų struktūra“. *Darbai*. 1985, 3 (92). „Pradinių ir galinių priebalsių derinimas vienskiemenėse vardažodžių šaknyse“. *Kalbotyra*. 1985, 36 (1)).

1.2.3. Morfonologijos mokslo reikšmė

Kaip pažymi N. Trubeckojus, morfonologijos reiškinių tyrimas pagilina žinias apie kalbą ir turi ypatingą reikšmę tipologinei kalbų klasifikacijai. Mokslininkas padarė prielaidą, kad, ištyrus įvairių kalbų morfonologinę struktūrą, kai kurias kalbas bus lengviau priskirti vienam ar kitam kalbų tipui.⁴⁵

Sisteminiai morfonologijos tyrinėjimai taip pat svarbūs istorinei kalbotyrai. Kalbos morfonologinės sistemos aprašas padeda išryškinti svarbius faktus. Pastebėtina, kad istorinei kalbotyrai aktualūs kalbiniai faktai dažnai būna aprašomos kalbos morfonologinės sistemos išimtis, nes būtent tai, kas pažeidžia sistemą sinchroniniu aspektu, liudija apie archaiškas formas. Pavyzdžiui, rusų kalbos žodžių *седельце* ‘balnelis’, *стекольце* ‘stiklelis’, *весельце* ‘irklelis’ kamienų struktūra nebūdinga dabartinės rusų kalbos morfonologinei sistemai (plg. *седлецо*, *веслецо*), todėl būtent šios formos yra archainės.⁴⁶ Taigi kalbos morfonologinės sistemos aprašas gali išryškinti įdomius istorinei kalbotyrai faktus.

⁴⁴ Plg. Akelaitienė, G. Morfonologija ir jos uždaviniai. Lietuvių kalba mokykloje. II knyga. Kaunas, 1986, p. 112.

⁴⁵ Plg. Трубецкой, Н. Некоторые соображения относительно морфонологии. Избранные труды по филологии. Москва, 1987, p. 118. Taip pat Реформатский, А. О соотношении фонетики и грамматики (морфологии). Москва, 1970, p. 408.

⁴⁶ Plg. Чурганова, В. Очерк русской морфонологии. Москва, 1973, p. 236.

2. SKARDŽIŲJŲ IR DUSLIŲJŲ PRIEBALSIŲ OPOZICIJA BENDRINĖS LIETUVIŲ KALBOS MORFONOLOGIJOS SISTEMOJE

Lietuvių kalboje išskiriamos dvi svarbiausios fonemų klasės – balsiai ir priebalsiai. „Priebalsių klasei (sutrumpintai – C, plg. lo. *consonans* ‘priebalsis’) priklauso tos fonemos, kurios negali sudaryti skiemens be balsių paramos arba, kitaip sakant, kurios skiemenyje gali būti ir gali nebūti“⁴⁷.

2.1. Lietuvių kalbos skardieji ir duslieji priebalsiai

Priebalsių fonemos skiriasi vienu ar keliais požymiais, kurie priklauso nuo artikuliacijos ypatybių. Skardumą ir duslumą lemia balso stygos. Tariant dusliuosius priebalsius balso stygos nevirpinamos, o tariant skardžiuosius – virpinamos.

Duslieji priebalsiai yra šie:

$p/p', t/t', k/k', s/s', š/š', x/x', f/f'$

Skardieji priebalsiai yra šie:

$b/b', d/d', g/g', z/z', ž/ž', h/h', v/v', j, m/m', n/n', l/l', r/r'$

Pagal skardumo požymių opozicijos poras sudaro sprogstamieji priebalsiai:

$b - p / b' - p', d - t / d' - t', g - k / g' - k'$

Ir pučiamieji priebalsiai:

$ž - š / ž' - š', z - s / z' - s'$

Fonemos f/f' funkcinių porų su fonemomis v/v' nesudaro.⁴⁸ A. Girdeņis pažymi, kad N. Trubeckojus savo darbuose neminėjo lietuviškų priebalsių f, x, ch, h , nes buvo tos nuomonės, jog tiriant kalbą svarbu remtis autentiška kalbine medžiaga. Vėliau, remiantis šiomis pažiūromis, buvo sukurta kalbos centro ir periferijos teorija, pagal kurią, svetimieji kalbos elementai skiriami kalbos periferijai, kurioje gali nebūti bendrųjų kalbos dėsnų.⁴⁹ Taigi fonemos f/f' ir v/v' nesudaro opozicinės poros, nors priebalsių f/f' duslumas nėra visiškai nereikšmingas.⁵⁰

Skardžiųjų ir dusliųjų priebalsių opozicijos yra proporcingos, nes nurodytos fonemos vienodai santykiauja:

$t - d = k - g = p - b = s - z = š - ž$

Be to, jos yra dvišalės, nes turi bendrus požymius abiem opozicijos nariams, pvz.: $p - b$ yra lūpiniai kietieji sprogstamieji, o $b' - p'$ yra lūpiniai minkštieji sprogstamieji, $s - z$ yra dantiniai

⁴⁷ Girdeņis, A. Teoriniai fonologijos pagrindai. Vilnius, 1995, p. 101.

⁴⁸ Plg. Pkerys, A. Lietuvių bendrinės kalbos fonetika. Vilnius, 1995, p. 92.

⁴⁹ Plg. Girdeņis, A. Kalbotyros darbai. II T. Vilnius, 2000, p. 86.

⁵⁰ Plg. Pakerys, A. Lietuvių bendrinės kalbos fonetika. Vilnius, 1995, p.107.

kietieji pučiamieji. Taip pat nagrinėjamos opozicijos yra privatyvinės, nes vienas jų narys yra žymėtasis, kitas nežymėtasis.⁵¹

Taigi aptariamos opozicijos yra proporcingos dvišalės privatyvinės, todėl vadinamos koreliacijomis. Visa opozicijų grupė sudaro koreliacinę eilę.⁵² Jos nariai skiriasi vienu diferenciniu požymiu. „Kadangi žodžio gale – neutralizacijos pozicijoje, nepriklausomoje nuo gretimų garsų įtakos, vartojami tik duslieji priebalsiai, esminiu šios koreliacijos skiriamuoju požymiu laikomas skardumas“.⁵³ Taigi žymėtieji šios opozicijos nariai yra skardieji priebalsiai, o nežymėtieji – duslieji priebalsiai. Skardumo koreliacija lietuvių kalboje nebūdinga sonantams.

Skardumo ir duslumo opozicija galima tik relevantinėse pozicijose. Tai „pozicijos, kuriose normaliai kontrastuoja visos fonemos“.⁵⁴ Skardžiųjų ir dusliųjų priebalsių stiprioji⁵⁵ pozicija yra prieš balsius ir sonantus, jų opozicija negalima žodžio gale ir prieš sprogstamuosius priebalsius.⁵⁶

Relevantinėse pozicijose (stipriosiose pozicijose) skardžiųjų ir dusliųjų priebalsių opozicijos atlieka distinktyvinę funkciją, t. y. skiria leksinę, gramatinę ar leksinę ir gramatinę reikšmę. Čia mokslininkų skiriama takoskyra tarp fonologijos ir morfologijos. Fonologijai svarbi pati fonemų distinktyvinė funkcija, o ne kokią reikšmę jos skiria, nes tos pačios fonemos gali skirti ir gramatinę, ir leksinę reikšmę. Todėl fonetinių opozicijų reikšmių skyrimas priskiriamas morfologijai ar leksikai. Opozicijos, skiriančios gramatines reikšmes, gali būti vadinamos morfologizuotomis, o skiriančios leksines reikšmes – leksikalizuotomis. Morfonologijos mokslui svarbios būtent šios opozicijų atliekamos funkcijos.⁵⁷

2.2. Skardžiųjų ir dusliųjų priebalsių opozicijos, skiriančios leksinę, gramatinę bei leksinę ir gramatinę reikšmę

Šiame darbe nagrinėjamos skardžiųjų ir dusliųjų priebalsių opozicijų poros, kurių žymėtieji ir nežymėtieji nariai keičia vienas kitą tose pačiose pozicijose ir diferencijuoja žodžių leksinę reikšmę arba gramatines formas. Pavyzdžiui, *b – p* opozicijos poros, skiriančios leksinę reikšmę:

butelis (1) „stiklinis indas su siauru, užkemšamu kaklu: kiekis, telpantis į tokį indą“ : *putelis* (1) „žem. žr. putinas“

burė (2) „tam tikras prie stiebo pritaikomas audeklas laivui vėju varyti“ : *purė* (2) kas papuręs, išsipūtęs, minkštas“

⁵¹ Plg. Girdenis, A. Teoriniai fonologijos pagrindai. Vilnius, 1995, p. 140.

⁵² Ten pat, p. 141.

⁵³ Ten pat, p. 141, 143. Taip pat Girdenis, A. Kalbotyros darbai. II T. Vilnius, 2000, p. 87, 83

⁵⁴ Ten pat, p. 135.

⁵⁵ Ten pat, p. 135 (terminas būdingas Maskvos mokyklai). Taip pat Чурганова, В. Очерк русской морфологии. Москва, 1973, p. 25.

⁵⁶ Ten pat, p. 135.

⁵⁷ Ten pat, p. 155. Taip pat Булыгина, Т. Пражская лингвистическая школа. Основные направления структурализма. Москва, 1964, p. 81.

buklus, ~i (4) „gabus, gudrus“ : *puklus*, ~i (4) „putlus“

Iš viso rasta 849 žodžių poros (1698 žodžiai). Žodžiai porose nesiskiria nei skiemenų skaičiumi, nei jų tvarka ir sudaro minimalias poras, kuriose kontrastuojančios fonemos yra vienodose pozicijose, nes skiemenys nesiskiria fonemų skaičiumi ir jų išdėstymo tvarka. (Fonemos negali savarankiškai atlikti distinktyvinės funkcijos, jei būna skirtingose pozicijose, t. y. skirtingų struktūrų skiemenyse.⁵⁸) Kai kurios poros skiriasi tik prozodiniais požymiais, pvz.:

va>dyti „vardu ar vardais sakyti, minėti“ : *vartýti* „versti, sklaidyti“

skáidyti „skirstyti į dalis, skyrius“ : *skaitýti* „rašta suprasti, reikšti jį žodžiais“

di¹gti „nustoti būti, prapulti“ : *tìngti* „darytis tingiam“

Nepaisant to, kad dalis porų skiriasi kirčio vieta ar priegaide, jose kontrastuojančios fonemos savarankiškai atlieka distinktyvinę funkciją, todėl šiame darbe yra nagrinėjamos. Taigi darbe aptariami tik segmentiniai⁵⁹ elementai, t. y. skardžiujų ir dusliųjų priebalsių opozicijų narių funkcijos, nepaisant išskirtų porų supersegmentinių elementų, t. y. prozodinių požymių.

Pagal skiriamąją funkciją visos opozicijos skirstomos į tris grupes: a) opozicijos, skiriančios leksinę reikšmę; b) opozicijos, skiriančios leksinę ir gramatinę reikšmę; c) opozicijos, skiriančios gramatinę reikšmę.

2.2.1. Opozicijos, skiriančios leksinę reikšmę

Leksinę reikšmę lietuvių kalboje gali skirti $b - p / b' - p'$, $d - t / d' - t'$, $g - k / g' - k'$, $\check{z} - \check{s} / \check{z}' - \check{s}'$ ir $z - s / z' - s'$ opozicijos.

2.2.1.1. $b - p / b' - p'$ opozicija

Žodžių porų, kurių leksinę reikšmę skiria priebalsių $b - p / b' - p'$ opozicija, rasta 89, tai 19% visų leksikalizuotų opozicijų. Išskiriamos tokios šios opozicijos grupės:

a) didžiausią grupę sudaro veiksmožodžiai – 52 poros, pvz.:

berti „pilti smulkius, birius daiktus; vėtyti; sėti; spuogais versti“ : *perti* „pirtyje vanoti; mušti, pliekti“

būti „reikštis tikrovėje, egzistuoti; gyventi, laikytis“ : *pūti* „organiškai irti, gesti, trešti“

knabinti „daryti nuknabusį, sulinkusį“ : *knapinti* „eiti velkant kojas, kliūvant kojomis“

b) daiktavardžiai sudaro 32 poras, pvz.:

lobas (1) „ryt. dauba, slėnys, loma“ : *lopas* (4) „audeklo ar odos gabalėlis, kuriuo užlopoma prakiurusi vieta; prk. kitos spalvos dėmė“

⁵⁸ Plg. Girdenis, A. Teoriniai fonologijos pagrindai. Vilnius, 1995, p. 156.

⁵⁹ Ten pat, p. 38.

krabas (4, 2) „zool. valgomas dešimtkojis vandens ir sausumos vėžys“ : **krapas** (2) „bot. kultūrinis, prieskoninis, vaistinis skėtinių šeimos augalas; jo stiebas“

bala (2) „klanas, valka; klampi vieta, pelkė“ : **pala** (4) „audeklo gabalas; vystyklas“

c) išskirtos 3 būdvardžių poros, pvz.:

knabus, ~i (4) „kumpas“ : **knapus**, ~i (4) „kuris eidamas dažnai klumpa, knapsi“

d) 2 poros sudaro išiktukai:

babt „silpnesniam nukritimo, sudavimo garsui žymėti“ : **papt** „dusliam atsitrengimui žymėti; kartojant nusakomas čepsėjimas; pabučiavimui žymėti“

blast „blakt“ (apie šviesą) : **plast** „kartojant reiškiamas plasnojimas“

2.2.1.2. *d – t / d' – t'* opozicija

Žodžių porų, kuriuose kontrastuoja *d – t / d' – t'* fonemos, rasta 110, tai 24% leksinę reikšmę skiriančių opozicijų. Iš jų:

a) 38 veiksmažodžių poros, pvz.:

skaidyti „skirstyti į dalis“ : **skaityti** „rašta suprasti, reikšti jį žodžiais“

jaudrinti „daryti jaudrų“ : **jautrinti** „daryti jautrų“

vaidinti „scenoje vaizduoti“ : **vaitinti** „vytinti“

b) 64 daiktavardžių poros, pvz.:

dėtis (1) „vienam perėjimui dedami kiaušiniai; jų dėjimo laikas“ : **tėtis** (2) „malon. tėvas“

rida (4) „nuvažiuotas, nuriadėtas kelias“ : **rita** (4) „žem. dalba“

vada (4) „dingstis, proga, pretekstas; vieno vedimo gyvuliai, vieno perėjimo pauščiai“ : **vata** (4) „išskedentas ir sukarštas pluoštas; techninė medžiaga“

c) 8 būdvardžių poros, pvz.:

randuotas, ~a (1) „kuris su randais“ : **rantuotas**, ~a (1) „kuris su rantais, išpjauštas“

medėti „virsi mediena, kietėti“ : **metėti** „augant bręsti“

2.2.1.3. *g – k / g' – k'* opozicija

Porų su *g – k / g' – k'* opozicija yra 236, t. y. 51 % visų leksinę skiriamąją funkciją atliekančių opozicijų. Iš jų:

a) dominuojančią grupę sudaro veiksmažodžių poros – 162, pvz.:

gimti „atsirasti pasaulyje; kilti“ : **kimti** „darytis dusliam, netekti balso“

gerėti „darytis geram, taisytis“ : **kerėti** „plačiai augti arba burti, žavėti“

vergauti „būti vergu; sunkiai, priverstam dirbti“ : **verkauti** „dz. ašaras lieti“

b) daiktavardžiai sudaro 58 poros, pvz.:

įsagas (1) „įsegamas daiktas“ : **įsakas** (1) „įsakymas, paliepimas“

nuogulos (1) „kas nugulę, nusėdę“ : *nuokulos* (1) „nukulti šiaudgaliai“

paranga (3 b) „parengimas; darbų atlikimas pagal užsakymą“ : *paranka* (3 b) „parinkimas“

c) tik 15 porų sudaro būdvardžiai, pvz.:

valgus, ~i (4) „daug visko valgantis; kurio galima daug suvalgyti“ : *valkus*, ~i (4) „taşus, tamprus, lankstus“

garinis, ~ė (2) „susijęs su garais“ : *karinis*, ~ė (2) „susijęs su karu“

miglus, ~i (4) „greitai užmingantis, miglotas“ : *miklus*, ~i (4) „vikrus, liaunas, lankstus“

2.2.1.4. ž – š / ž' – š' opozicija

Žodžių porų, kurių leksinę reikšmę skiria ž – š / ž' – š' opozicija, yra 27, tai 5,8% leksinę reikšmę skiriančių opozicijų. Skiriamos tokios šios opozicijos grupės:

a) didžiausią grupę sudaro veiksmažodžiai – 17 porų, pvz.:

žalti „darytis žaliam“ : *šalti* „darytis šaltam; šaldyti“

sužerti „braukiant sukasti“ : *sušerti* „sunaudoti šerimui“

žilti „darytis žilam“ : *šilti* „įgauti aukštesnę temperatūrą“

b) taip pat išskirtos 6 daiktavardžių poros, pvz.:

žydas (2) „semitų tauta, gyvenanti Izraelyje ir pasklidusi po pasaulį“ : *šydas* (2) „tinklelis prie skrybėlaitės, pridengiantis veidą, vualis“

lūžis (2) „lūžimas, lūžimo vieta“ : *lūšis* (1) „zool. dėmėtas miškų plėšrūnas“

c) 4 būdvardžių poros, pvz.:

žiaurus, ~i (4) „negailestingas“ : *šiaurus*, ~i (4) „šaltas, žvarbus“

2.2.1.5. z – s / z' – s' opozicija

Šią opoziciją turi tik 2 poros (0,2% visų leksinę reikšmę skiriančių opozicijų).

suzmegti „suzmekti; supulti, sukietėti, neišsikelti“ : *susmegti* „sudubti, sulįsti, susmigti; supulti, suzmekti“

svembti „tarm. ilgai skaudėti“ : *zvembti* „bimbti, užti“

Galima teigti, kad lietuvių kalboje z – s opozicijai nebūdinga leksinė skiriamoji funkcija. Tyrimo metu išskirtos 2 poros remiantis 1972 metų „Dabartinės lietuvių kalbos žodynu“. Elektroniniame Lietuvių kalbos instituto parengtame žodyno variante (penktas leidimas) žodis *suzmegti* neteikiamas, šiame žodyne likęs tik tą pačią reikšmę turintis žodis *suzmekti*. Tai susiję su bendra tendencija: mažiau vartojami ar nebevartojami žodžiai su laiku išnyksta.

Pastebėtina, kad dalį porų, kuriose nagrinėjamos opozicijos skiria leksinę reikšmę, sudaro žodžiai, kurių viena iš teikiamų žodyne reikšmių sutampa arba yra labai panašios, pvz.:

virbėti „1. knibždėti, krutėti; 2. drebėti, virpėti; 3. virsti virbais“ : *virpėti* „1. drebėti, tirtėti; 2. išduoti garsą dėl virpėjimo, vibruoti“

Ši pora turi vieną bendrą reikšmę '*drebėti*'. Galima daryti prielaidą, kad su laiku vienam šių žodžių minėta reikšmė nebebus aktuali, t. y. nebevartojant išnyks. Šiuo atveju būtų įdomu ištirti diachroniniu aspektu išskirtų porų leksines reikšmes.

Kiti panašūs pavyzdžiai:

niuginti „1. judinti, krutinti; 2. raginti“ : *niukinti* „1. kumščiuoti, baksnoti; 2. raginti; 3. žadinti, kelti“

aršus (4) „smarkus, piktas“ : *aržus* (4) „tarm. 1. smarkus, karštas; 2. atkaklus“

paklodė (2) „1. į lovą klojama marška; 2. žr. drobulė 1“ : *paklotė* (2) „1. puvenų sluoksnis miške; 2. žr. paklodė“

gnaibyti „1. džn. gnybti; 2. su pirštais smulkinti, knaibyti“ : *knaibyti* „1. gnaibyti, krapštyti, pešioti; 2. šį tą dirbinėti“

Kaip matyti iš pavyzdžių, kartais žodžių su nagrinėjamos opozicijomis reikšmės nėra visiškai tapačios, jie vartojami kaip sinonimai. Vieno poros nario reikšmė gali būti platesnė.

Taigi opozicijas, skiriančias žodžių leksinę reikšmę, reprezentuoja $b - p / b' - p'$, $d - t / d' - t'$, $g - k / g' - k'$, $ž - š / ž' - š'$, $z - s / z' - s'$ opozicijos. Gausiausią grupę sudaro $g - k / g' - k'$ opozicija (žr. priedai, 2 lentelė).

Nagrinėjamos fonemos, skirdamos leksinę reikšmę, gali kontrastuoti sinonimiškai vartojamuose žodžiuose.

$b - p / b' - p'$, $d - t / d' - t'$, $g - k / g' - k'$, $ž - š / ž' - š'$, $z - s / z' - s'$ priebalsių opozicijos, atliekančios leksinę skiriamąją reikšmę, būdingos veiksmažodžiams (271 porų), daiktavardžiams (160 porų) ir būdvardžiams (30 porų). Išiktukų rastos tik 2 poros, vadinasi, šiai gramatinei klasei minėtos opozicijos nebūdingos.

2.2.2. Opozicijos, skiriančios gramatinę reikšmę

Gramatinę reikšmę skiriančių opozicijų rasta nedaug. Tik kelios iš jų pasireiškia sistemingai.

2.2.2.1. $g' - k'$, $ž' - š'$, $z' - s'$ opozicijos

Tyrimo metu buvo nustatyta, kad gramatinės formas diferencijuoja $g' - k'$, $ž' - š'$, $z' - s'$ opozicijų nariai. Minėtos opozicijos būdingos tik veiksmažodinėms formoms. Buvo rastos 196 veiksmažodžių poros, kuriose kontrastuoja $g' - k'$ fonemos, 72 poros, kuriose kontrastuoja $ž' - š'$ fonemos, ir tik 8 poros, kuriose kontrastuoja $z' - s'$ fonemos, skirdamos gramatinę žodžių reikšmę. Visi pavyzdžiai yra tokie: poras sudaro veiksmažodžių tiesioginės nuosakos esamojo laiko vienaskaitos 2 asmens forma ir liepiamosios nuosakos vienaskaitos 2 asmens forma bei tiesioginės

nuosakos esamojo laiko vienaskaitos 2 ir 3 asmens formos ir būsimojo laiko vienaskaitos 2 ir 3 asmens formos, pvz.:

bėgi : *bėki* „greitais žingsniais judėti, lėkti“

degi : *deki* „nykti ugnyje; kurti ugnį“

segi : *seki* „sujungiant ar atjungiant kabinti“

žviegi : *žvieki* „smarkiai rėkti (apie kiaules)“

brėžiu : *brėšiu*, *brėži* : *brėši* „rėžti, braukti, vesti liniją“

rėžiu : *rėšiu*, *rėži* : *rėši* „aštriu įrankiu dalyti, brėžti“

zirziu : *zirsiu*, *zirzi* : *zirsi* „birbti, įkyriai prašyti“

zyziu : *zysiu*, *zyzi* : *zysi* „zirzti, įkyriai prašyti“

Iš rastų porų išsiskiria *vežu* : *vešiu*, kurioje kontrastuoja *ž* – *š*’.

Opozicijos *g*’ – *k*’, *ž*’ – *š*’, *z*’ – *s*’ skiriančios gramatinę reikšmę, atsirado dėl fonetinio proceso – degeminacijos⁶⁰ – vykstančio liepiamosios nuosakos veiksmažodžio šaknies ir priesagos sandūroje ar būsimojo laiko veiksmažodžio šaknies ir priesagos sandūroje. Susidūrus fonemoms *g* ir *k* bei *ž* ir *s*, lieka viena fonema, pvz.:

auki < *aug* + *k* + *i*

vešiu < *vež* + *s* + (*i*)*u*

Morfemos, besijungdamos tarpusavyje, veikia viena kitą: jų sandūroje garsai prisitaiko ir atitinkamai pakinta. Šiuo atveju šaknies galinis garsas morfonologiškai prisitaiko prie liepiamosios nuosakos ar tiesioginės nuosakos būsimojo laiko priesagos. Toks reiškinys vadinamas morfemų sankloda, jo priežastys yra morfonologinės.⁶¹

Pažymėtina, kad ne visi veiksmažodžiai, kurių šaknis baigiasi *-g-*, sudaro opozicines *g*’ – *k*’ poras, skiriančias gramatines formas. Minėtų porų negali sudaryti pirminiai veiksmažodžiai, kurių esamojo laiko formose atsiranda formantas *-st-* ar infiksas *-n-*,⁶² taip pat veiksmažodžiai, turintys balsių kaitą šaknyse,⁶³ pvz.:

dingti – *dingsti* : *dinki*

stingti – *stingsti* : *stinki*

sirgti – *sergi* : *sirki*

apvogti – *apvagi* : *apvoki*

stringti – *stringi* : *striki*

Taip pat ne visi veiksmažodžiai, kurių šaknis baigiasi *-ž-*, sudaro opozicines *ž*’ – *š*’ poras. Tokių porų negali sudaryti veiksmažodžiai, turintys esamojo laiko formose formantą *-t-*, pvz.:

⁶⁰ Žr. Pakerys, A. Lietuvių bendrinės kalbos fonetika. Vilnius, 1995, p. 240.

⁶¹ Plg. Valeckienė, A. Funkcinė lietuvių kalbos gramatika. Vilnius, 1998, p. 304.

⁶² Žr. DLKG. Vilnius, 1994, p. 285.

⁶³ Ten pat, p. 326.

lūžti – lūžtu : lūšiu

tūžti – tūžtu : tūšiu

Palyginti labai mažai yra minimalių opozicinių porų su veiksmožodžiais, kurių šaknis baigiasi *-z-*. Pastebėtina, kad *z' – s'* opozicijos nesudaro tokie veiksmožodžiai:

megzti – mezgu : megsiu, mezgi : megsi

regzti – rezgu : regsiu, rezgi : regsi

Šiuo atveju samplaika *-zg-* prieš priesagų priebalsius bendratyje ir būsimajame laike keičia priebalsių vietą (metatezė), t. y. fonemos *z – s / z' – s'* atsiduria skirtingose pozicijose. Tokie poziciniai morfemų variantai atsiranda morfonologiškai prisitaikius šaknies ir priesagos priebalsiams.⁶⁴

2.2.2.2. *d' – t'* opozicija

Rasta tik viena pora, kurioje kontrastuoja *d' – t'* fonemos, skirdamos gramatinę reikšmę:

duodi : duoti

Porą sudaro veiksmožodžio tiesioginės nuosakos esamojo laiko 2 asmuo ir bendratis. Šiuo atveju *d' – t'* fonemos kontrastuoja skirtingose morfemose, nes opozicija atsirado morfonologiškai pakitus susidūrusiems šaknies ir priesagos priešdėliams: šaknies galinis priebalsis *-d-* prieš bendraties priesagą *-ti* išleidžiamas (eliminacija).⁶⁵

d + t → t duoti (← duod-ti) : duod-i

Kadangi *d' – t'* opozicija rasta tik vienoje poroje, galima teigti, kad jai nebūdinga gramatinė skiriamoji funkcija.

Taigi dabartinės lietuvių kalbos morfonologinėje sistemoje gramatinę reikšmę skiria *g' – k'*, *ž' – š'*, *z' – s'* opozicijos. Kitoms skardžiųjų ir dusliųjų priebalsių opozicijoms (*b – p / b' – p'*, *d – t / d' – t'*, *ž – š, g – k, z – s*) ši funkcija nebūdinga. Reikšmingiausia *g' – k'* opozicija, ji sudaro 71%. *ž' – š'* opozicijos sudaro 26%, o *z' – s'* tik 3%.

2.2.3. Opozicijos, skiriančios leksinę ir gramatinę reikšmę

2.2.3.1. *b – p / b' – p'* opozicija

Žodžių porų, kurių leksinę ir gramatinę reikšmę skiria *b – p / b' – p'* opozicija, rasta 20 (31% visų leksinę ir gramatinę reikšmę skiriančių porų). Šiai grupei priklauso:

a) 10 porų, kurias sudaro daiktavardžio vienaskaitos vardininko linksnis ir būdvardžio vienaskaitos vardininko linksnis, pvz.:

⁶⁴ Plg. Valeckienė, A. Funkcinė lietuvių kalbos gramatika. Vilnius, 1998, p. 306. Taip pat Касевич, 1986, p. 66.

⁶⁵ Ten pat, p. 305.

blynas (2) „keptuvėje kepamas plonas valgis, sklindis“ : **plynas**, ~a (3) „neturintis augmenijos; neturintis plaukų; lygus“

paltas (1) „ilgas viršutinis drabužis“ : **baltas**, ~a (3) „kuris sniego spalvos, visai šviesus“

brasta (4) „negili upės vieta, per kurią galima perbristi“ : **prasta**, ~as (4) „paprastas, kasdieninis; nepuošnus“

b) 2 poros, kurias sudaro daiktavardžio vienaskaitos vardininko linksnis ir daiktavardžio daugiskaitos galininko linksnis, pvz.:

butas (2) „namo dalis, iš vieno ar kelių kambarių ir virtuvės“ : **putas** (2) „ant skysčių paviršiaus susidaranti oro pūslė, burbuliukas“

c) 2 poros, kurias sudaro daiktavardžio vienaskaitos vardininko linksnis ir neveikiamasis dalyvis, pvz.:

bintas (1) „tvarstis“ : **pintas**, ~a „vytas, suraizgytas“

d) 2 poros, kurias sudaro daiktavardžio vardininko linksnis ir veiksmažodžio esamojo laiko 3 asmens forma, pvz.:

rumba (1) „porinis pramoginis šokis; muzika“ : **rumpa** „ruplėtam, raukšlėtam darytis“

e) po 1 porą sudaro veiksmažodžio būsimosios laiko 3 asmens forma ir prielinksnis, daiktavardžio daugiskaitos vardininkas ir prieveiksmis, jaustukas ir daiktavardžio vardininkas, būdvardžio daugiskaitos vardininkas ir veiksmažodžio bendratis:

abipus „žymint ką esant abiejose pusėse“ : **apipus** „pūvant apgesti“

lapai (2) „plonas augalų kvėpavimo organas; plokščias popieriaus lapas“ : **labai** „nepaprastai, ypač“

labas „sakomas sveikinantis“ : **lapas** (2) „plonas popieriaus gabalas; plokščias augalų kvėpavimo organas“

plokšti (3) „kuris turi tiesų ir lygų paviršių“ : **blokšti** „staigiai mesti, sviesti“

Žodžių daugiareikšmiškumo atveju viena pora gali būti priskiriama kelioms grupėms. Pvz.: **labas** : **lapas** porą, kurioje **labas** traktuojamas kaip daiktavardis („turtas, nauda, gėrovė“), skiriame prie opozicijų, skiriančių tik leksinę reikšmę, o porą, kurioje į **labas** žiūrima kaip į jaustuką ar būdvardį, skiriame prie opozicijų, skiriančių leksinę ir gramatinę reikšmę.

2.2.3.2. *d – t / d' – t'* opozicija

d – t / d' – t' opozicija skiria leksinę ir gramatinę reikšmę 23 žodžių porose (36%). Šiai grupei priklauso:

a) 8 poros, kurias sudaro būdvardis ir daiktavardis, pvz.:

balda (4) „baldymasis, trankymasis“ : **balta**, ~as „(3) „kuris sniego spalvos, visai šviesus; švarus, nesuteptas“

raida (4) „laipsniškas kitimas, plėtra“ : **raita** (raitas 4) „užsėdęs ant arklio ar kito jojamo gyvulio“

b) 3 poros, susidedančios iš daiktavardžio vardininko linksnio ir neveikiamosios rūšies dalyvio:

malda (4) „tekstas, kuriuo kreipiamasi į Dievą“ : **malta**, ~as „smulkintas“

c) 3 poros, kurias sudaro veiksmažodžio bendratis ir esamojo laiko vienaskaitos 2 asmens forma, pvz.:

sėti „berti sėklą į dirvą“ : **sėdi** (*sėdėti*) „būti sėdmenis padėjus ant gulsčio daikto“

lyti „kristi lietui; mirkti lietuje“ : **lydi** (*lydėti*) „eiti ar važiuoti drauge su išvykstančiu asmeniu, sekti (akimis), žiūrėti į nueinantį“

d) 3 poros su būdvardžio vienaskaitos vardininku ir dalyviu:

gaudus, ~i (4) „skambus, skardus, garsingas“ : **gautus** „įgytus“

raudas, ~a (4) „sartas, rausvas“ : **rautas**, ~a „trauktas su šaknim, naikintas“

e) 2 poros sudaro daiktavardžio vienaskaitos vardininko linksnis ir veiksmažodžio esamojo laiko 3 asmens forma ar bendratis:

auka (4) „nukentėjęs žmogus, nuostolis, žala“ : **auga** „darosi didesnis; didėja skaičiumi, apimtimi“

raudis (2) „raudonis; raudas arklis, sartis“ : **rautis** „trauktis su šaknim, naikinti“

e) po 1 porą sudaro daiktavardžio vienaskaitos įnagininkas irrieveiksmis, skaitvardis – įvardis, daiktavardžio vienaskaitos galininkas – daiktavardžio vienaskaitos vardininkas,rieveiksmis – dalelytė:

kardu (3) „ginklu“ : **kartu** „drauge“

du : **tu**

madas (4) „tam tikrų formų vyravimas“ : **matas** (2) „matavimo priemonė“

andai „anądien, anąsyk“ : **antai** „ana, aure (rodant)“

2.2.3.3. *g – k / g' – k'* opozicija

Žodžių porų, kurių leksinę ir gramatinę reikšmę skiria *g – k / g' – k'* opozicija, rasta 20 (31%). Jas sudaro:

a) daiktavardžio vienaskaitos vardininkas – veiksmažodžio esamojo laiko 3 asmens forma, bendratis arba būtojo kartinio laiko 3 asmens forma (6 poros), pvz.:

anga (2) „atviras tarpas, skylė“ : **anka** „darosi aklas“

gėlė (4) „augalas“ : **kėlė** „imti į viršų“

geltis (2) „geltumas“ : **keltis** „kelti aukštyn“

Dalis šios grupės porų dėl žodžių daugiareikšmiškumo priskiriama ir prie leksinę skiriamąją funkciją atliekančių opozicinių porų (plg. *gėlė* „augalas“ ir *gėlė – gėlti* „skaudėti; leisti geluoni“, todėl *gėlė : kėlė* gali būti priskirta prie opozicijų, skiriančių tik leksinę reikšmę).

b) daiktavardžio vardininko linksnis –rieveiksmis (2 poros), pvz.:

gerai „tinkamai, maloniai“ : *kerai* (4) „burtai“

c) būdvardis – daiktavardis (6 poros), pvz.:

tigras (2) „plėšrūnas“ : *tikras*, ~a (4) „neabejojamas“

geltas, ~a (4) „gelsvas, geltonas“ : *keltas* (1) „plaukiantis tiltas ar laivas kelti per upę ar jūrą“

d) po 1 porą sudaro būdvardžio vienaskaitos vardininkas – būdvardžio daugiskaitos galininkas, daiktavardžio vienaskaitos vardininkas – daiktavardžio daugiskaitos galininkas, būdvardžio vienaskaitos galininkas – veikiamosios rūšies dalyvis, daiktavardžio vienaskaitos vardininkas – neveikiamosios rūšies dalyvis, būdvardžio vienaskaitos vardininkas – dalelytė:

markus, ~i (4) „kiaurai merkianti“ : *margus* (2) „ne vienos spalvos“

alkas (2) „medžiais apaugęs kalnelis; šventovė“ : *algas* (4) „darbo užmokestis“

kimus, ~i (4) „duslus“ : *gimus* (gimti)

gelta (4) „pageltimas“ : *kelta* (*kelti*) „imta į viršų“

jauki, ~us (4) „malonus; nebaikštus“ : *jaugi* „argi“

2.2.3.4. ž – š / ž' – š' opozicija

ž – š / ž' – š' opozicija skiria tik vienos poros, kurią sudaro būdvardis ir daiktavardis, leksinę ir gramatinę reikšmę (2%):

žilas, ~a (4) „baltas“ : *šilas* (4) „smėlynų spygliuočių miškas“

Iš pateiktų pavyzdžių matyti, kad bendrinės lietuvių kalbos morfonologinėje sistemoje leksinę ir gramatinę reikšmę skiria ne visos skardžiųjų ir dusliųjų priebalsių opozicijos. Pagal rastų opozicinių porų skaičių vienodai pasiskirsčiusios *b – p / b' – p'*, *g – k / g' – k'*, *d – t / d' – t'* priebalsių opozicijos. Tik vienoje poroje yra ž – š / ž' – š' priebalsių opozicija. *z – s / z' – s'* opozicija neatlieka leksinės ir gramatinės reikšmės skiriamosios funkcijos.

Minėtų opozicijų skiriamos gramatinės formos labai įvairuoja, bendri dėsniumai aptariamais 2.3.3. poskyryje (žr. 29 psl.).

2.2.4. Žodžių poros, kuriose skardžiųjų ir dusliųjų priebalsių opozicijos neskiria jokios reikšmės

Tyrimo metu buvo nustatyta, kad opozicijos $b - p / b' - p'$, $g - k / g' - k'$, $d - t / d' - t'$ gali neskirti jokios reikšmės, t. y. neatlikti skiriamosios funkcijos. Tokių porų rasta 46 (4% visų surinktų opozicinių porų).

2.2.4.1. $b - p / b' - p'$ opozicija

$b - p / b' - p'$ opozicija neskiria reikšmės 16 porų. Jas sudaro:

a) 1 ištiktukų pora:

bubt : **pupt** „nukritimo garsui žymėti“

b) 12 veiksmažodžių porų, pvz.:

birbti : **pirpti** „birbyne dūduoti; zirzti“

bumbėti : **pumpėti** „bambėti“

skobia : **skopia** „drožti“

Ištiktukuose ir veiksmažodžiuose, padarytuose iš garsažodžių, šakninėse morfemose gali būti ir dvi fonemos, turinčios tas pačias artikuliacines ypatybes.

c) 3 daiktavardžių poros, pvz.:

kerėbla : **kerėpla** (1) „griozdas; nerangus žmogus“

2.2.4.2. $g - k / g' - k'$ opozicija

Didžiausią grupę porų, nesiskiriančių savo reikšme, sudaro žodžiai su $g - k / g' - k'$ opozicija. Šių porų yra 26, iš jų 22 veiksmažodžių poros, pvz.:

kūbrinti : **gūbrinti** „susilenkus eiti, gūbrinti, kūbrinti, daryti gūbrį“

gukčioti : **kukčioti** „smarkiai verkiant, pritrūkti kvapo“

sudrėgo : **sudrėko** „pasidaryti drėgnam“

gunktelėti : **kunktelėti** „kiek susimesti į kuprą, linktelėti“

Taip pat rastos 4 daiktavardžių poros, pvz.:

valiūgas (2) : **valiūkas** (2) „valios vaikas, išdykėlis, tinginys“

glėbys (4) : **klėbys** (4) „apkabinimas rankomis“

2.2.4.3. $d - t / d' - t'$ opozicija

$d - t / d' - t'$ opozicija neskiria reikšmių tik 3 porose. Visas poras sudaro veiksmažodžiai, kurių leksinė reikšmė yra tapati:

ridinti : **ritinti** „risti“

ridenti : **ritenti** „ritinti“

ridinėti : *ritinėti* „raičioti, ritenti“

Iš pavyzdžių matyti, kad skardžių ir duslių priebalsių opozicijos neskiria leksinės reikšmės veiksmažodžiuose ir daiktavardžiuose. Veiksmažodinės poros sudaro 82% visų šios grupės opozicinių porų, daiktavardinės poros – 16%. Ir tik 2% sudaro ištiktukai.

Skardžių ir duslių priebalsių opozicijos neskiria jokios reikšmės dėl kelių priežasčių. Galima daryti prielaidą, kad viena iš jų yra lietuvių kalbos tarmių leksinės ypatybės. Vienos reikšmės žodžiai su skirtingais priebalsiais vartojami skirtinguose Lietuvos regionuose. Taip, pavyzdžiui, žodis *klėbys*⁶⁶ būdingas žemaičiams, o *glėbys* – aukštaičiams.

Kita priežastis, dėl kurios nagrinėjamos opozicijos neskiria leksinės reikšmės, gali būti susijusi su žodžių daryba. Taip, pavyzdžiui, veiksmažodžiai *kūbrinti* – *gūbrinti* yra priesagų vediniai, kurių pamatiniai žodžiai yra daiktavardžiai *kūbrys* – *gūbrys*, sutampantys viena savo reikšmių: „nugara prie sprando, ketera“. Daiktavardžių *valiūgas* – *valiūkas* yra vienas pamatinis žodis – *valia*, o darybinės priesagos turi panašią reikšmę (žr. 2.4.2. poskyrį).

Panašių pavyzdžių yra ir kitose kalbose. Rusų mokslininkė E. Kubriakova, aptardama, kokie morfai⁶⁷ realizuoja morfemą, išsako nuomonę, kad formaliai ir semantiškai tapatūs morfai gali būti vienos morfemos realizacijos, jeigu keisdami vienas kitą jie nekeičia konstrukcijos prasmės, pvz.: *калоша – галоша, матрас – матрац*.⁶⁸ Taigi šakninę morfemą realizuoja morfai su skirtingų fonemų opozicijomis (*κ – z, c – u*). Lietuvių kalbotyroje aptarti pavyzdžiai nėra laikomi šakninės morfemos variantais, nors išskirtos poros turi vienodą leksinę reikšmę. Tokie žodžiai vartojami kaip sinonimai.

Taigi tai, kad kai kurių skardžių ir duslių priebalsių opozicijų nariai neskiria žodžių reikšmės ar gramatinės formos, gali paskatinti ieškoti defonologizacijos⁶⁹ priežasčių. Dabartinės lietuvių kalbos morfonologinėje sistemoje minėti faktai gali būti traktuojami kaip sistemos išimtys.

Apibendrinant skyrių, galima pasakyti:

- didžiausią opozicijų grupę sudaro poros, skiriančios tik leksinę reikšmę (463 poros – 55%);
- antroje vietoje pagal porų gausumą yra opozicijos, skiriančios gramatinę reikšmę (276 poros – 33%);
- opozicijų, skiriančių leksinę ir gramatinę reikšmę, mažiausiai (64 poros – 8%);
- be to, lietuvių kalboje galima išskirti poras, kuriose skardžių ir duslių priebalsių opozicijos neskiria jokios reikšmės (45 poros – 4%);

⁶⁶ Žr. DLKŽ. Vilnius, 1972, p. 312.

⁶⁷ „Konteksto bei santykio su kitomis formomis sąlygotos morfemų realizacijos vadinamos morfais“ (žr. Valeckienė, A. Funkcinė lietuvių kalbos gramatika. Vilnius, 1998, p. 304.).

⁶⁸ Plg. Кубрякова, Е. Основы морфологического анализа Москва, 1974, p. 85.

⁶⁹ Defonologizacija – fonemų neskyrimas visose galimose pozicijose.

- skardžių ir duslių priebalsių opozicija būdinga veiksmažodžiams (589 poros), daiktavardžiams (171 pora), mažiau būdvardžiams (31 pora). Mišrias poras taip pat daugiausiai sudaro minėtų gramatinių klasių žodžiai (42 poros). Kitoms kalbos dalims nagrinėjamos opozicijos nebūdingos, nes rasti pavyzdžiai yra pavieniai ir sistemingai nepasireiškia.
- dalis nagrinėjamų fonemų (apie 10% visų leksinę reikšmę skiriančių opozicijų), skirdamos leksinę reikšmę, kontrastuoja sinonimuose.

2.3. Skardžių ir duslių priebalsių opozicijų gramatinės formos

Darbe nagrinėjamos opozicijos apima skirtingą skaičių kaitomų žodžių gramatinių formų. Taip, pvz., *g – k*, *d – t* opozicijos leksinę reikšmę gali skirti tik keliose formose:

suklenga „imti klegėti, garsiai kalbėti, juoktis“ : *suklenka* „supulti į krūvą, suzmekti, sukrešėti“

suklego : *sukleko* ir t. t. (tiesioginės nuosakos esamajame ir būtajame kartiniame laike – 12 formų)

skrenda „judėti oru, lėkti“ : *skrenta* „nešvarumais, purvais trauktis“ (tik tiesioginės nuosakos esamojo laiko 3 asmens formoje)

Arba visoje, pvz., veiksmažodžio paradigmoje, t. y. visų nuosakų ir tiesioginės nuosakos visų laikų gramatinėse formose (35 formose):

dilti „nykti, trintis“ : *tilti* „liautis kalbėti, rimti“

dyla : *tyla*, *dilo* : *tilo*, *dildavo* : *tildavo*, *dils* : *tils*, *diltų* : *tiltų*, *dilk* : *tilk* ir t. t.

marginti „daryti margą, raštuotą“ : *markinti* „laikyti pamerkus, mirkyti“

margino : *markina*, *margino* : *markino* ir t. t.

2.3.1. Leksinę reikšmę skiriančios opozicijos

b – p / b' – p', *d – t / d' – t'*, *g – k / g' – k'*, *ž – š / ž' – š'*, *z – s / z' – s'* opozicijos skiria leksinę reikšmę:

a) daiktavardžių vienaskaitos ir daugiskaitos visuose linksniuose – 14 gramatinių formų (159 daiktavardžių poros), pvz.:

vadas (4) „vadovaujantis asmuo“ : *vatas* (2) „fiz. vienetas“

vado : *vato*, *vadą* : *vatą*, *vadai* : *vatai*, *vadų* : *vatų* ir t. t.

bėda (4) „nelaimė, vargas“ : *pėda* (3) „apatinė pėdos dalis, pėdsakas“

bėdos : *pėdos*, *bėdai* : *pėdai*, *bėdoje* : *pėdoje* ir t. t.

vaidas (4) „nesantaika, barnis“ : *vaitas* (2) „istor. miesto valdytojas, skiriamas didžiojo kunigaikščio“

vaido : *vaito*, *vaido* : *vaito*, *vaidai* : *vaitai* t. t.

b) vienoje daiktavardžių poroje tik daugiskaitoje (7 gramatinės formos), nes vienas poros narys yra daugiskaitinis daiktavardis:

vardai (4) „žmogaus asmens pavadinimas, tikrinis žodis“ : *varantai* (2) „varstoma tvoros dalis“

c) būdvardžių vienaskaitos ir daugiskaitos visuose linksniuose (30 porų), pvz.:

gilus, ~i (4) „toli einantis žemyn nuo paviršiaus“ : *kilus*, ~i (4) „linkęs kilti į viršų“

gilaus: *kilaus*, *giliam* : *kiliam* ir t. t.

klumbėtas, ~a (1) „ryt. su klumbėmis“ : *klumpėtas*, ~a (1) „klumpėmis apsiavęs“

klumbėto : *klumpėto*, *klumbėtam* : *klumpėtam*, *klumbėta* : *klumpėta* ir t. t.

d) veiksmažodžių (180 porų) visų nuosakų ir tiesioginės nuosakos visų laikų gramatinėse formose (35 formose), pvz.:

lyginti „daryti lygų“ : *lykinti* „daryti, kad liktų, taupyti“

lyginu : *lykinu*, *lyginau* : *lykinau*, *lyginsiu* : *lykinsiu*, *lygink* : *lykink*, *lygintų* : *lykintų* ir t. t.

Be to, veiksmažodžių atveju leksinė reikšmė skiriama ir neasmenuojamose veiksmažodžių formose, pvz.:

lyginęs : *lykinęs*, *lyginsiąs* : *lykinsiąs*, *lygindamas* : *lykindamas* ir t. t.

91 porą sudaro veiksmažodžiai, kuriuose minėtos opozicijos negali skirti leksinės reikšmės visose veiksmažodžio gramatinėse formose dėl kelių priežasčių:

1) kintamo kamieno veiksmažodžiuose esamojo ir būtojo kartinio laiko formose arba bendratyje ir būtajame kartiniame laike nagrinėjamų opozicijų fonemos atsiduria skirtingose pozicijose, nes kinta minėtų formų skiemenų struktūra,⁷⁰ pvz.:

atgristi „atprasti, pamesti, įgristi“ : *atkristi* „atplyšti, pasidaryti nereikalingam“, bet

atgrysta – *atkrinta*, *atgriso* – *atkrīto*

dūžta „nuo sutrenkimo skilti, trūkti“ : *tūžta* „smarkiai pykti, širsti“, bet *dužo* – *tūžo*, *dužti* – *tūžti*

2) jeigu nagrinėjamos fonemos kontrastuoja žodžio šaknies gale, tai kai kuriose formose prieš priebalsiu prasidedančią priesagą įvyksta skardžiųjų dusliųjų priebalsių opozicijos neutralizacija, pvz.:

sega „sujungiant ar atjungiant kabinti“ : *seka* „eiti paskui, stebėti, pasakoti“; *segė* : *sekė*, bet būtajame kartiniame laike prieš priesagą *-dav-* turime *segdavo* – *sekdavo* (*seg* / *seg*) arba bendratyje prieš priesagą *-ti-* – *segti* – *sekti* (*sek* / *sek*), taip pat būsimajame laike prieš priesagą *-s-* – *segs* : *seks* (*sek* / *sek*) ir tariamosios nuosakos formose prieš priesagą *-t-* – *segtum* : *sektum* (*sek* / *sek*); liepiamojoje nuosakoje šaknies baigmuo *-g-* visiškai išnyksta (žr. poskyrį 2.2.2.);

⁷⁰ Plg. DLKG. Vilnius, 1994, p. 326.

rūgo „darytis rūgščiam“ : *rūko* „leisti dūmus“, bet *rūgti* – *rūkti* (*rūk / rūk*), *rūgdavo* – *rūkdavo* (*rūg / rūg*), *rūgs* – *rūks* (*rūk / rūk*)

3) poras gali sudaryti kintamo ir nekintamo kamieno veiksmažodžiai, kurių įvairiose formose nagrinėjamos fonemos atsiduria skirtingose pozicijose ir nebegali būti traktuojamos kaip distinktyvinę funkciją atliekantys opozicijos nariai, pvz.:

gulti „užimti gulimą padėtį“ : *kulti* „šalinti grūdus iš varpų, mušti“, bet *gulė* – *kūlė*, *gula* – *kulia*

Šiuo atveju nagrinėjamos fonemos kontrastuoja veiksmažodžio bendratyje ir iš jos padaromose formose (jei opozicija yra šaknies pradžioje), t. y. tiesioginės nuosakos būtojo dažninio ir būsimojo laiko formose, liepiamosios ir tariamosios nuosakos formose, veikiamųjų dalyvių būtojo dažninio ir būsimojo laiko formose bei neveikiamųjų dalyvių būtojo kartinio laiko formose, pvz.:

guldavo : *kuldavo*, *guls* : *kuls*, *gulk* : *kulk*, *gultų* : *kultų*, *guldavęs* : *kuldavęs*, *gulsiąs* : *kulsiąs*, *gultas* : *kultas* ir t. t.

Taigi galima teigti, kad nagrinėjamos opozicijos leksinę reikšmę skiria visose daiktavardžių ir būdvardžių formose. Tik dalyje veiksmažodžių leksinė reikšmė neskiriama visose formose. Tai sąlygoja istorinės garsų kaitos, taip pat fonetinės priežastys, kai nagrinėjamų opozicijų nariai kontrastuoja šaknies gale ir yra veikiami gramatinių formų priesagų. Iš viso leksinę reikšmę skiriančios opozicijos apima apie 10 040 rastų opozicinių porų gramatinių formų.

2.3.2. Gramatinę reikšmę skiriančios opozicijos

Jau buvo minėta, kad gramatinę reikšmę skiriančių opozicijų nėra daug (276 poros). *g' – k'* opozicijos nariai kontrastuoja 196 rastų porų gramatinėse formose, o *ž' – š'*, *z' – s'* opozicijos nariai kontrastuoja 80 porų gramatinėse formose (žr. 2.2.2. poskyrį). Iš viso šios opozicijos apima apie 532 nagrinėjamų žodžių gramatinės formas.

2.3.3. Leksinę ir gramatinę reikšmę skiriančios opozicijos

Skardžiųjų ir dusliųjų priebalsių opozicijos, skiriančios leksinę ir gramatinę reikšmę, daugiausiai gramatinių formų apima porose, kurias sudaro daiktavardis ir būdvardis. Tokių porų yra 22, iš jų 5 sudaro moteriškos giminės žodžiai ir 17 – vyriškos giminės žodžiai. Jose nagrinėjamų opozicijų nariai kontrastuoja vienaskaitos vardininko, kilmininko, galininko, įnagininko ir daugiskaitos kilmininko, galininko, įnagininko, vietininko linksniuose, kai kalbama apie vyriškos

giminės žodžius, nes tik šiose formose sutampa vyriškos giminės būdvardžių ir daiktavardžių linksnių galūnės,⁷¹ pvz.:

baltas (3) „sniego spalvos“ : **paltas** (1) „viršutinis drabužis“

balto : *palto*, *baltą* : *paltą*, *baltu* : *paltu*, *baltų* : *paltų*, *baltus* : *paltus*,

baltais : *paltais*, *baltuose* : *paltuose*

blogas (4) „prastas, netikęs“ : **blokas** (2) „valstybių, partijų susijungimas; plokštė“

blogo : *bloko*, *blogą* : *bloką*, *blogais* : *blokais* ir t. t.

Tokio tipo porose skardžių ir duslių priebalsių fonemos negali kontrastuoti linksniuose, kuriuose nesutampa būdvardžių ir daiktavardžių galūnės, nes tokiu atveju opozicijų nariai atsiduria skirtingose pozicijose, pvz.:

baltam : *paltui*, **baltame** : *palte*, **balti** : *paltai*, **baltiems** : *paltams*

Moteriškos giminės porose skardžių ir duslių opozicijų fonemos kontrastuoja visose gramatinėse formose, nes moteriškos giminės būdvardžių ir daiktavardžių galūnės visiškai sutampa,⁷² pvz.:

marga (3) „ne vienos spalvos“ : **marka** (4) „duobė, kūdra linams, kanapėms merkti“

margos : *markos*, *margai* : *markai*, *margoje* : *markoje* ir t. t.

Jei nagrinėjamų opozicijų nariai negali kontrastuoti minėtų gramatinių klasių vienaskaitos vardininke, tai jos pasireiškia tik vienoje opozicinėje poroje. Išskirtos 3 poros, kurias sudaro vyriškos giminės būdvardžio vienaskaitos vardininkas ir vyriškos giminės daiktavardžio daugiskaitos galininkas, pvz.:

sotus (3) „nealkanas“ : **sodus**, **sodas** (2) „medžiais apsodintas plotas“

rūpus (4) „rūpestingas“ : **rūbus**, **rūbas** (2) „drabužis“

godus (4) „daug norintis, gobšus“ : **kodus**, **kodas** (2) „sutartinių ženklų rinkinys“

Kai skardžių ir duslių priebalsių opozicijos leksinę ir gramatinę reikšmę skiria tos pačios gramatinės klasės žodžiuose, tai jos įmanomos tik keliose tų porų formose. Tokiu atveju daiktavardžių ir būdvardžių porose (iš viso 6) nagrinėjamos fonemos gali kontrastuoti vyriškos giminės vienaskaitos vardininke ir moteriškos giminės daugiskaitos galininke bei daiktavardžių daugiskaitos kilmininke, pvz.:

baras (4) „nedidelis restoranas; lauko ruožas“ : **paras**, **para** (4) „laiko tarpas“

barų : *parų*

butas (2) „namo dalis“ : **putas**, **puta** (2) „ant skysčių paviršiaus susidarę burbuliukai“

butų : *putų*

markus, *~i* (4) „kiaurai merkiantis“ : **margus**, **margas**, *~a* (3) „ne vienos spalvos“

⁷¹ Plg. DLKG. Vilnius, 1994, p. 178.

⁷² Plg. DLKG. Vilnius, 1994, p. 182.

Kaip jau buvo minėta, dėl lietuvių kalbos žodžių daugiareikšmiškumo kai kurios poros gali būti priskiriamos kelioms grupėms. Jeigu margus traktuosime kaip daiktavardį *margas (1)* „žemės ploto vienetas“, tai pora *markus : margus* gali būti priskiriama prie skirtingas gramatinės klases reiškiančių porų.

7 porose skardieji ir duslieji priebalsiai kontrastuoja daiktavardžio, būdvardžio ir veiksmažodžio neasmenuojamos formos vienaskaitos vardininko, kilmininko, galininko, įnagininko ir daugiskaitos kilmininko, galininko, įnagininko, vietininko linksniuose, kai minėtų klasių žodžiai yra vyriškos giminės. Nagrinėjamos opozicijos kontrastuoja visose gramatinėse formose, kai poras sudaro moteriškos giminės žodžiai, pvz.:

išarda (1) „išardyta vieta“ : *išarta, išarti* „išpurenti ariant“

išardos : *išartos, išardai* : *išartai, išardos* : *išartos* ir t. t.

bintas (1) „tvarstis“ : *pintas (pinti)* „daryti kokį daiktą suvejanč, raizgyti“

binto : *pinto, bintų* : *pintų, bintus* : *pintus* ir t. t., bet *bintui* : *pintam* ir t. t.

Tam tikras dėsningumas ryškėja ir daiktavardis – veiksmažodis porose, nors tokių porų yra tik 8. Šiuo atveju nagrinėjamos fonemos kontrastuoja vienaskaitos vardininko formoje ir tiesioginės nuosakos esamojo laiko 3 asmens formoje (5 poros) ar būtojo kartinio laiko 3 asmens formoje (3 poros), pvz.:

anga (4) „atviras tarpas, skylė“ : *anka (akti)* „darytis aklam, pradėti matyti“

gyla (4) „žem. didelis skausmas“ : *kyla (kilti)* „keltis, eiti aukštyn, didėti“

gėlė (4) „augalas“ : *kėlė (kelti)* „aukštyn, į viršų imti“

blakė (2) „vabzdys“ : *plakė (plakti)* „mušti, daužyti“

Likusios 22 poros gramatinių formų požiūriu labai įvairuoja ir bendrų dėsningumų daugiau išskirti negalima. Taigi, nors gramatinę ir leksinę reikšmę nagrinėjamos opozicijos skiria tik 65 porose, iš viso jų nariai gali kontrastuoti apie 420 žodžių gramatinėse formose.

Apibendrinant skyrių galima pasakyti, kad sisteminis dėsningumas labiausiai būdingas leksinę skiriamąją funkciją atliekančioms opozicijoms, nes būtent šios opozicijos yra visose arba beveik visose kaitomų kalbos (daiktavardžių, būdvardžių, veiksmažodžių) dalių gramatinėse formose.

2.4. Morfemų fonologinė struktūra

Kaip jau buvo minėta, vienas iš morfonologijos uždavinių yra ištirti morfemų fonologinę struktūrą. Siekiant nustatyti, kokios struktūros morfemose gali kontrastuoti skardžiųjų ir dusliųjų priebalsių opozicijos bei kokia galima nagrinėjamų fonemų pozicija morfemose, surinkta kalbinė medžiaga buvo išskaidyta į morfemas.

2.4.1. Opozicijos, sudarančios šaknines morfemas

Išskirtos 842 poros, kuriose nagrinėjamos morfemos kontrastuoja šakninėse morfemose. Skardžiųjų ir dusliųjų priebalsių opozicijos gali būti tiek šaknies pradiniai, tiek šaknies galiniai priebalsiai. Šiose pozicijose, skirdamos žodžių reikšmę ar gramatines formas, kontrastuoja visos nagrinėjamos fonemos.

2.4.1.1. $g - k / g' - k'$ opozicija

Dominuojančią grupę iš skardžiųjų ir dusliųjų priebalsių opozicijų sudaro $g - k / g' - k'$ opozicija (477 poros). Šios fonemos gali kontrastuoti ir šaknies pradžioje, ir šaknies gale. Išskirtos tokių struktūrų šakninės morfemos su šaknies galo $g - k / g' - k'$ opozicija:

a) 42 poros sudaro žodžiai, kurių šaknies struktūra yra $RVRC(d) : RVRC(t)$.⁷³ Tokio tipo šaknys būdingos veiksmažodžiams (28 poros). Daiktavardžiai sudaro 9 poras, o būdvardžiai – tik 2, pvz.:

sumirgo (*sumirgti*) „imti mirgėti, sumarguoti“ : *sumirko*, *sumirkti* „prisigerti vandens, sušlapinti“

suvilgo (*suvilgyti*) „sušlapinti, sudrėkinti“ : *suvilko* (*suvilkti*) „velkant sugabenti, sunkiai sunešti“

valga (4) „ryt. valgymas; valgio išteklius, valgis“ : *valka* (4) „tarm. klanas“ arba *valka* (2) „tarm. oro traukimas, trauksmas“

langinis, ~ė (2) „skirtas langui“ : *lankinis*, ~ė (2) „veikiantis elektros lanko principu“

Likusias 3 poras, kurių nariai skiriasi leksine ir gramatine reikšme, sudaro daiktavardis ir būdvardis arba daiktavardis ir veiksmažodis, pvz.:

marga, ~as (3) „ne vienos spalvos“ : *marka* (4) „duobė, kūdra linams, kanapėms merkti“

26 šios grupės poros sudaro veiksmažodžiai, kurių minėta opozicija skiria tik gramatinę reikšmę. Šių porų antrojo nario šaknies galinis garsas susiliejęs su priesaga (morfemų sankloda), todėl šios opozicijos struktūra gali būti žymima taip:

$RVRC : RVR-(C)$, kur $-(C)$ yra ir šaknies, ir priesagos priebalsis

rengi : *renki* (*rengti*) „daryti tinkamą, gatavą; imti daryti, taisyti, organizuoti; vilkti“

b) 53 poros sudaro žodžiai, kurių šaknies struktūra yra $CVC(g) : CVC(k)$ arba $CWC(g) : CWC(k)$. Tokios struktūros šaknys būdingos veiksmažodžiams (47 poros). Daiktavardžiai ir būdvardžiai sudaro tik 6 poras, pvz.:

teigia (*teigti*) „dėstyti mintį, nuomonę; sakyti“ : *teikia* (*teikti*) „duoti; skirti“

⁷³ S – pučiamieji priebalsiai: s, š, z, ž;

C – sprogstamieji: b, d, g, k, p, t;

R – balsingieji: j, l, m, n, r, v;

V – balsiai;

W – dvibalsiai.

apdygo (*apdygti*) „kiek sudygti, išleisti daigą“ : *apdyko* (*apdykti*) „kiek padykti“

dokas (2) „uždaras uosto baseinas su krantine laivams krauti“ : *dogas* (2) „stambus bukasnukis šuo“

įtaigus, ~i (4) „darantis įtaigą“ : *įtaikus*, ~i (4) „mokantis įsiteikti, įtikti, nuolankus“

Veiksmažodinių porų, kurių nariai skiriasi tik gramatine reikšme (41 pora), struktūra dėl morfemų sanklodos gali būti žymima taip:

CVC : *CV-(C)*

bėgi : *bėki* (*bėgti*)

c) 36 poras sudaro žodžiai, kurių šaknies struktūra yra *RVC(g)* : *RVC(k)* arba *RWC(g)* : *RWC(k)*. Tokio tipo šaknys būdingos veiksmažodžiams (31 pora). Daiktavardžiai ir būdvardžiai sudaro 4 poras, pvz.:

raginti „žodžiais ar veiksmais skatinti“ : *rakinti* „atidaryti ar uždaryti užraktu; nerti, kabinti“

magas (4) „burtininkas, kerėtojas“ : *makas* (4) „odinis maišelis tabakui ar pinigams laikyti“

lyginis, ~ė (1) „porinis“ : *lykinis*, ~ė (1) „psn. neporinis, nelyginis“

8 veiksmažodinių porų šaknies struktūra dėl morfemų sanklodos gali būti žymima taip:

RVC : *RV-(C)* arba *RWC* : *RW-(C)*

neigi : *neiki* (*neigti*) „atmesti, nepripažinti“

mygi : *myki* (*mygti*) „svoriu, jėga slėgti; būti ankštam“

d) 25 poros su šaknies galo $g - k / g' - k'$ opozicija turi *CVRC(g)* : *CVRC(k)* šaknies tipą. Šiam tipui priklauso 24 veiksmažodžių poros ir 1 daiktavardžių pora, pvz.:

dergi : *derki* (*dergti*) „snigti su lietumi; teršti, bjauruoti“

bengi : *benki* (*bengti*) „žem. baigti“

bangas (4) „dz. smarkus lietus su audra“ : *bankas* (1) „įstaiga, atliekanti operacijas su pinigais“

Veiksmažodinių porų dėl morfemų sanklodos šaknies struktūra reiškia *CVRC* : *CVR-(C)*

e) 33 poras sudaro žodžiai, kurių šaknies struktūra yra *SRVC(g)* : *SRVC(k)* arba *SRWC(g)* : *SRWC(k)*. Šis tipas su $g - k / g' - k'$ opozicija šaknies gale būdingas tik veiksmažodžiams, pvz.:

smaugia (*smaugti*) „varžyti kvėpavimą, dusinti“ : *smaukia* (*smaukti*) „traukiant mauti“

smogi : *smoki* (*smogti*) „duoti smūgį, kirsti; staigiai pulti“

sliuogi : *sliuoki* (*sliuogti*) „lipti į medį be šakų“

Veiksmažodžių porų (26 poros), kuriose nagrinėjamos opozicijos skiria tik gramatinę reikšmę, šaknies struktūra yra *SRVC* : *SRV-(C)* arba *SRWC* : *SRW-(C)*.

f) 25 porų šaknies struktūra yra *SVC(g)* : *SVC(k)* ar *SWC(g)* : *SWC(k)*. Jas sudaro 21 veiksmažodinė ir 4 daiktavardinės poros, pvz.:

sagyti „segioti“ : *sakyti* „žodžiais reikšti mintis“

segioti „džn. segti“ : *sekioti* „vaikščioti paskui, kartoti tai, ką kitas pasakė“

įsagas (1) „įsegamas daiktas“ : *įsakas* (1) „įsakymas, paliepimas“

g) 16 porų turi $VC(g) : VC(k)$ ar $WC(g) : WC(k)$ tipo šaknį. Jas sudaro 14 veiksmažodžių porų, 1 daiktavardžių ir 1 mišri (veiksm. ir daikt.) pora, pvz.:

ūgis (2) „augumas, dydis“ : *ūkis* (1) „žemdirbystės vienetas; visuomeninės gamybos būdas; gamyba, ekonomika; ruošos darbai“

augi : *auki* (*augti*) „kam gyvam iš mažesnio darytis didesniai; didėti skaičiumi, apimtimi“

Veiksmažodinių porų šaknų struktūra yra $WC : W-(C)$. Visas poras sudaro veiksmažodžio *augti* priešdėlio vediniai; pvz.: *išaugi* : *išauki*, *įaugi* : *įauki* ir t. t.

auga (*augti*) : *auka* (4) „nuo nelaimės nukentėjęs žmogus; nuostolis, žala; dovana, skiriama sušelpiti“

h) 12 veiksmažodžių porų, kuriose $g - k / g' - k'$ opozicijos skiria tik gramatinę reikšmę, turi $SRVRC : SRVR-(C)$ šaknies tipą:

žvelgi : *žvelki* (*žvelgti*) „kreipti akis, žiūrėti“

Šiam tipui taip pat priklauso 1 veiksmažodžių pora, kurioje nagrinėjamos opozicijos neskiria jokios reikšmės:

suzmenga : *suzmenka* (*suzmekti*) „supulti, sukietėti, neiškilti“ – $SRVRC(g) : SRVRC(k)$

i) 11 porų sudaro veiksmažodžiai, kurių šaknies tipas yra $SVR(C) : SVR-(C)$, pvz.:

žengi : *ženki* (*žengti*) „kelti koją į priekį einant; eiti, žygiuoti“

žergi : *žerki* (*žergti*) „kojas skėsti, sėsti skečiant kojas; žengti plačiu žingsniu“

k) 8 poras sudaro veiksmažodžiai, kurių šaknies tipas yra $CRVC(g) : CRVC(k)$, pvz.:

bloguoti „blogai jaustis, nesveikuoti“ : *blokuoti* „vykdyti, daryti blokadą; stabdyti“

klegėti „tarškėti, bildėti; garsiai juoktis“ : *klekėti* „tarškėti; kliukėti (apie skystį); klegėti“

Tai pačiai grupei priklauso mišri pora *blogas* : *blokas*

l) 9 veiksmažodinių porų su šaknies galo $g - k / g' - k'$ opozicija šakninės morfemos struktūra yra $SCWC : SCW-(C)$, pvz.:

steigi : *steiki* (*steigti*) „duoti pradžią, organizuoti“

staugi : *stauki* (*staugti*) „išduoti pratisą, gūdų garsą, kaukti; užti“

m) Po 5 poras sudaro žodžiai, kurių šaknies struktūros yra $CRVRC(g) : CRVRC(k)$ ir $VRC(g) : VRC(k)$. Pirmam tipui priklauso 4 veiksmažodžių ir 1 būdvardžių pora, pvz.:

brangus, *~i* (3) „turintis didelę vertę; malonus, gerbiamas“ : *brankus*, *~i* (4) „greitai brinkstantis“

suklenga (*suklegti*) „imti klegėti, garsiai kalbėti, juoktis“ : *suklenka* (*suklekti*) „supulti į krūvą, suzmekti; sukrešėti“

Antram tipui priklauso 3 veiksmažodžių, 1 daiktavardžių ir 1 mišri pora (daikt. : veiksm.):

alga (4) „darbininko bei tarnautojo darbo užmokestis, atlyginimas“ : *alka* (1) „šiaurės jūrų paukščių už varną didesnis paukštis balta papilve“

Veiksmažodžių porose nagrinėjamos fonemos skiria tik gramatinę reikšmę, todėl jų šaknies struktūra dėl morfemų sanklodos yra $VR(C) : VR-(C)$, pvz.:

engi : *enki* (*engti*) „lupti (kailį), dirti; gremžti; spausti, kamuoti; mušti“

n) 4 poras sudaro žodžiai, kurių šaknies struktūra yra $CRWC(g) : CRWC(k)$. Šio tipo buvo rastos 1 daiktavardžių ir 3 veiksmažodžių poros, pvz.:

kraigas (4) „stogo viršus, šelmuo“ : *kraikas* (4) „kuo kreikiama – šiaudai, durpės, pjuvenos“

kraiguoti „dengti, taisyti stogo kraigą; daryti kūgio viršų“ : *kraikuoti* „žr. kraiguoti“

o) 5 poras sudaro veiksmažodžių $SCVRC : SCVR-(C)$ tipo šaknys, pvz.:

spengi : *spenki* (*spengti*) „skambėti, ūžti ausyse; zvimbti“

p) 4 veiksmažodžių poros turi $CSWC : CSW-(C)$ tipo šaknį, pvz.:

apsidžiaugi : *apsidžiauki* (*apsidžiaugti*) „pajusti džiaugsmą“

r) po 1 porą išskirta šių šakninių morfemų tipų:

striginėti „dažnai kliūti“ : *strikinėti* „šokinėti“ – $SCRVC(g) : SCRVC(k)$

miglus, $\sim i$ (4) „greitai užmingantis, miglotas“ : *miklus*, $\sim i$ (4) „vikrus, mitrus“ – $RVC(g)R : RVC(k)R$

pinigai (3 b) „moneta, banknotai“ : *pinikai* (2) „prie drabužių ar audeklo krašto prisiuvami mezginiai“ – $CVRVC(g) : CVRVC(k)$

jaugi „argi, nejaugi“ : *jauki* (4) gerai nuteikianti, maloni“ – $RWC(g)V : RWC(k)$

Kaip jau buvo minėta, opozicija $g - k / g' - k'$ rasta ir žodžio šaknies pradžioje:

a) 65 poros turi $C(g)VR : C(k)VR$ ar $C(g)WR : C(k)WR$ (tik 5 poros) tipo šaknį. Jos būdingos veiksmažodžiams (42 poros). Daiktavardžiai sudaro 12 porų, būdvardžiai – 4 poras. 6 poros, kuriose nagrinėjamos fonemos skiria leksinę ir gramatinę reikšmę, yra mišrios (daiktavardis ir veiksmažodis, būdvardis arrieveiksmis), pvz.:

gorėti „tarm. būti kartu gerklėje, giežti“ : *korėti* „darytis kaip koriui, akylis“

gaivinti „žadinti gyvybę, daryti, kad atgytų“ : *kaivinti* „alinti“

garas (4) „dujinė medžiagos būseną; migla“ : *karas* (4) „ginkluotas susidūrimas tarp valstybių ar visuomenės dalių“

gilus, $\sim i$ (4) „toli einantis žemyn ar tolyn nuo paviršiaus“ : *kilus*, $\sim i$ (4) „linkęs kilti į viršų“

gairė (1) „įbedama kur kartelė kaip ženklas, rodyklė“ : *kairė* (4) „kairioji pusė“

gailiai „graudžiai, gailestingai“ : *kailiai*, *kailis* (1) „plaukuota gyvulio oda“

b) 19 porų su šaknies pradžios $g - k / g' - k'$ opozicija turi $C(g)VRC : C(k)VRC$ tipo šaknį. Veiksmažodžiai sudaro 11 porų, daiktavardžiai – 4, būdvardžiai – 1, 3 poros yra mišrios, pvz.:

gargti „kriokti, gergžti; rėkti, šaukti“ : *kargti* „rėkti (apie vištą, varną)“

gurklys (3) „gūžys; smakro apačia; butelio kaklas“ : **kurklys** (4) „zool. vabalo pavadinimas“

gandus, ~i (4) „baisus“ : **kandus**, ~i (4) „kuri kandžiojasi“

gelta (4) „pageltimas; liga“ : **kelta** (*kelti*) „aukštyn į viršų imti, dėti aukščiau“

c) **C(g)VC** : **C(k)VC** tipo šaknį su $g - k / g' - k'$ opozicija šaknies pradžioje turi 3 veiksmažodžių poros ir 3 daiktavardžių ir būdvardžių poros, pvz.:

gedėti „liūdėti, pasigesti, gailėtis (mirusio)“ : **kedėti** „brigzti, plyšti, retėti, dilti“

godas (2) „godumas; bot. augalo pavadinimas“ : **kodas** (2) „sutartinių ženklų rinkinys informacijai laikyti ir perteikti“

gabus, ~i (4) „kuri lengvai per[pranta, sugeba ką padaryti“ : **kabus**, ~i (4) „patogus kabinti“

d) 17 porų su šaknies pradžios $g - k / g' - k'$ opozicija šaknies struktūra yra **C(g)RVS** : **C(k)RVS** arba **C(g)RWS** : **C(k)RWS**. Visas poras sudaro veiksmažodžiai:

glusti „šlietis, glaustis“ : **klusti** „imti klausyti“

grėsti „kelti pavojų; drausti“ : **krėsti** „purtyti; purtant nuberti“

e) 9 porų su šaknies pradžios $g - k / g' - k'$ opozicija šaknies struktūra yra **C(g)RVC** : **C(k)RVC**. Jas sudaro 6 veiksmažodžių ir 3 daiktavardžių poros, pvz.:

glebinti „daryti nestandų, glebų“ : **klebinti** „judinti, klibinti“

grupė (2) „keletas greta esančių daiktų, žmonių ar gyvulių“ : **krupė** (2) „žem. rupūžė“

f) **C(g)VRS** : **C(k)VRS** tipo šaknį su kontrastuojančiomis $g - k$ fonemomis pradžioje turi 7 veiksmažodžių poros, pvz.:

pagarsti „pasidaryti gardu; pagarsėti“ : **pakarsti** „truputį apkarsti; įkyrėti“

gursti „ryt. gaišti, trukti; nykti“ : **kursti** „darytis kurčiam“

g) 9 veiksmažodinių ir 2 daiktavardinių porų šaknies struktūra yra **C(g)VS** : **C(k)VS** arba **C(g)WS** : **C(k)WS**, pvz.:

gusti „prasti, junkti“ : **kusti** „gerai mintant gautis, stiprėti“

gaišena (1) „padvėšęs gyvulys ar paukštis“ : **kaišena** (1) „skaptas loviams, geldoms kaišti“

h) **C(g)VCR** : **C(k)VCR** tipo šaknį su šaknies pradžios $g - k / g' - k'$ opozicija turi 4 veiksmažodžių ir 1 daiktavardžių poros, pvz.:

kūbriuoti „susilenkus eiti; kūprinti“ : **gūbriuoti** „šnek. pasilenkus dirbti“

gūbrys (4) „pakilimas, kalnelis; kraigas; nugara prie sprando“ : **kūbrys** (4) „nugara prie sprando, kalno viršūnė“

i) 5 veiksmažodžių poros turi **C(g)RVSC** : **C(k)RVSC** tipo šaknį, pvz.:

glostyti „švelniai ranka braukyti“ : **klostyti** „skleisti eilėmis, tiesti; daryti klostes“

k) 2 daiktavardžių ir 2 veiksmažodžių poras sudaro žodžiai, kurių šaknies struktūra yra **C(g)RVR** : **C(k)RVR**, pvz.:

gramas (2) „svorio vienetas“ : **kramas** (4) „žem. Šašas, spuogas“

l) 3 poras sudaro veiksmažodžiai, kurių šaknies struktūra yra $C(g)W : C(k)W$, pvz.:

gauti „pasidaryti turinčiam, įgyti; turėti, privalėti“ : **kauti** „mušti, dobt“

m) 3 daiktavardžių, 2 veiksmažodžių ir 1 būdvardžių pora turi $C(g)VRR : C(k)VRR$ tipo šaknį, pvz.:

galvotas, ~a (1) „išmintingas, gudrus“ : **kalvotas**, ~a (1) „kuris su kalvomis“

girna (1) „malamasis akmuo“ : **kirna** (1) „tarm. vandens išplauta medžio šaknis; krūmota, neįeinama vieta; daugybė, krūva“

gurnėti „žr. kurnėti“ : **kurnėti** „šnek. greitai bėgti“

n) po 3 poras sudaro žodžiai, kurių šaknies struktūra yra $C(g)VCC : C(k)VCC$ ir $C(g)VRCS : C(k)VRCS$, pvz.:

gakta (4) „priešakinė rogių ar pavažų dalis“ : **kakta** (4) „veido dalis aukščiau akių“

gurksoti „susitraukus būti; guksoti, kvanksoti“ : **kurksoti** „susitraukus sėdėti, tupėti“

o) 1 porą sudaro morfemiškai neskaidomi žodžiai:

gana „pakankamai, užtenkamai“ : **kana** „tarm. kažin“ – $C(g)VRV : C(k)VRV$

Taigi $g - k / g' - k'$ daugiausiai kontrastuoja šakninės morfemos gale (306 poros) prieš galūnės ar priesagos balsį. Šaknies pradžioje prieš balsį, dvibalsį ar sonantą (R tipo priebalsį) opozicija rasta 171 poroje. Dažniausi šakninių morfemų tipai su šia opozicija šaknies gale yra $SVC(g) : SVC(k)$, $SRVC(g) : SRVC(k)$, $CVRC(g) : CVRC(k)$, $RVC(g) : RVC(k)$, $CVC(g) : CVC(k)$, šaknies pradžioje – $C(g)VR : C(k)VR$. Jeigu bet kokį priebalsį žymėsime raide C, o balsį ar dvibalsį V, tai dažnesni šios grupės šaknies tipai bus – CVC, CCVC, CVCC.

2.4.1.2. $d - t / d' - t'$ opozicija

Žodžių porų su $d - t / d' - t'$ opozicija šaknyje rasta 134. Ši opozicija galima tiek šaknies pradžioje, tiek gale. Išskirti tokie šakninių morfemų tipai su $d - t / d' - t'$ opozicija šaknies pradžioje:

a) 25 poros turi $C(d)VR : C(t)VR$ tipo šaknį. Šiam tipui priklauso 12 veiksmažodinių ir 11 daiktavardinių porų, 1 būdvardinė pora ir 1 mišri pora (būdva. ir daikt.), pvz.:

dirti „lupti; nešioti, plėšti; tvoti“ : **tirti** „stengtis suprasti; moksliskai nagrinėti“

dilti „trintis, dėvėtis; nykti, mažėti“ : **tilti** „liautis kalbėti, triukšmauti, rimti“

dildė (1) „įrankis kietam paviršiui dildyti ar galąsti“ : **tildė** (1) „transkripcijos ženklas“

dūlas (2) „geol. smulkiai sudūlėjusių uolienu masė“ : **tūlas**, ~a (3) „dažnas, ne vienas“

b) 3 poros turi $C(d)VRC : C(t)VRC$ tipo šaknį. Jas sudaro daiktavardžiai (2 poros) ir veiksmažodžiai (1 p.), pvz.:

įdarbis (1) „įnikimas dirbti“ : **įtarpis** (1) „įsiterpimas, tarpas“

dingti „nustoti būti, prapulti“ : **tingti** „darytis tingiam“

c) 5 porų šaknies struktūra yra $C(d)VC : C(t)VC$ arba $C(d)WC : C(t)WC$. Šiam tipui priklauso daiktavardžių ir būdvardžių poros, pvz.:

daiga (4) „dygimas, dygimo laikas“ : *taiga* (3) „spygliuočių miškų masyvas“

išdaigus, ~i (4) „mėgstantis išdaigas, pokštus daryti“ : *ištaigus*, ~i (4) „patogus, ištaingas“

d) išskirta po 1 veiksmažodžių ir daiktavardžių porą, kurių šaknies struktūra yra $C(d)RVC : C(t)RVC$, pvz.:

drapas (4) „storas vilnonis audeklas“ : *trapas* (2) „laivo, lėktuvo laiptai, kopėčios“

sudrikti „susipainioti, susivelti“ : *sutrikti* „suirti, pakrikti; sumišti“

e) 3 daiktavardžių ir 1 veiksmažodžių pora turi $C(d)VS : C(t)VS$ tipo šaknį, pvz.:

dušas (2) „prietasis apsilioti vandens čiurkšlėmis“ : *tušas* (2) „paryškinamieji dažai“

dusti „stigti oro, trokšti“ : *tusti* „tarm. darytis sukibusiam, netekti birumo“

f) 2 veiksmažodinių porų šaknies struktūra – $C(d)RVR : C(d)RVR$, pvz.:

dverti „glerti“ : *tverti* „būti patvariam; daryti užtvarą“

$d - t / d' - t'$ opozicija šaknies gale rasta tokiose porose:

a) 29 porų šakninės morfemos struktūra yra $RVC(d) : RVC(t)$ arba $RWC(d) : RWC(t)$. Jas sudaro daugiausiai daiktavardžiai (11 porų) ir veiksmažodžiai (7 poros). Likusios 8 poros yra mišrios. Šiai grupei taip pat priklauso 2 būdvardžių poros, pvz.:

rūda (4) „gamtinė mineralinė medžiaga“ : *rūta* (2) „bot. darželio augalas“

vaduoti „gelbėti iš nelaisvės; dirbti ką pakeičiant“ : *vatuoti* „vata šiukšlinti, draikyti“

jaudrus, ~i (4) „linkęs jaudintis“ : *jautrus*, ~i (4) „greitai pajuntantis; greitai paveikiamas“

apmaudas (3 b) „piktumas, graužatis“ : *apmautas* (*apmauti*) „maunant aptraukti; prk. apgauti“

b) 18 porų, kurių šaknies struktūra yra $RVRC(d) : RVRC(t)$, sudaro daiktavardžiai (8 poros), veiksmažodžiai ir būdvardžiai (po 4 poras). 2 poros yra mišrios (daikt. ir veism), pvz.:

veldinys (3 a) „kas paveldima ar paveldėta“ : *veltinys* (3 a) „veltinis dirbinys“

mindyti „trypti, mindžioti; koja minti“ : *mintyti* „knyg. žr. mąstyti“

valdingas, ~a (1) „mėgstantis valdyti“ : *valtingas*, ~a (1) „tarm. su didelėmis valtimis, varpingas“

c) 3 veiksmažodinių ir 5 daiktavardinių porų šaknies struktūra yra $SCWC(d) : SCWC(t)$, pvz.:

skaudė (4) „ryt. šunvotė“ : *skautė* (1) „vaikas ar jaunuolis, įsijungęs į organizuotą pavyzdingo piliečio auklėjimo sistemą“

skaidyti „skirstyti į dalis, skyrius; sklaidyti“ : *skaityti* „rašta suprasti, reikšti jį žodžiais“

d) 12 porų turi $CVRC(d) : CVRC(t)$ tipo šaknį. Jas sudaro 5 daiktavardžių, 2 veiksmažodžių ir 5 mišrios poros (daikt. ir būdv. ar prv.), pvz.:

pakanda (3 b) „žem. užkandis“ : *pakanta* (3 b) „kantrybė, kantrumas; tolerancija“

pakardinti „nužudyti kariant“ : *pakartinti* „padaryti kartų“

girdas (4) „žinia, gandas, paskala“ : *girtas*, ~a (3) „apkvaitęs nuo svaigiųjų gėrimų“

e) 4 veiksmažodinių ir 1 mišrios poros (daikt., būdv.) šaknies struktūra yra $SVC(d) : SVC(t)$, pvz.:

sodinti „augalą ar jo daigą terpti į žemę“ : *sotinti* „daryti sotų, pavalgiusį“

sodus, *sodas* (2) „medžiais apsodintas plotas“ : *sotus*, ~i (3) „privalgęs, nealkanas“

f) 5 porų šaknies struktūra yra $CVC(d) : CVC(t)$ arba $CWC(d) : CWC(t)$. Šiam tipui priklauso 3 daktavardžių poros, 1 veiksmažodžių ir 1 mišri pora (būdv., veism.), pvz.:

padas (2) „pėdos apačia“ : *patas* (2) „sport. šachmatų padėtis“

duodi : *duoti* „daryti, kad gautų, skirti“

g) 3 daiktavardžių poros turi $CRVC(d) : CRVC(t)$ šaknies tipą, pvz.:

paklodė (2) „į lovą klojama marška“ : *paklotė* (2) „puvenų sluoksnis miške; paklodė“

h) 2 poros sudaro daiktavardžiai, kurių šaknies struktūra yra $WC(d) : WC(t)$, pvz.:

aidas (4) „girdimo garso atsikartojimas“ : *aitas* (1) „ryt. padauža, nenuorama“

i) 2 daiktavardžių poros turi $SCRVC(d) : SCRVC(t)$ šaknies tipą:

skrydis (2) „skridimas“ : *skrytis* (4) „medinis ratlankis; apvalus ragaišio kepalas“

skridulys (3 b) „skridinys, skritulys, ratas; skridinio pavidalo daiktas“ : *skritulys* (3 b) „apskritas daiktas“

k) 2 poros sudaro daiktavardžiai ir veiksmažodžiai, kurių šaknies struktūra yra $RVC(d)VR : RVC(t)VR$, pvz.:

madaruoti „bet kaip dirbti; mosuoti, mataruoti“ : *mataruoti* „judėti, maskatuoti; mosikuoti“

madaras (3 b) „skystas purvas; prastas darbas“ : *mataras* (3 b) „įrankis virvėms vyti; mušimo priemonė; neramus žmogus“

l) po 1 porą sudaro žodžiai, turintys tokios struktūros šakninę morfemą:

dūžta (*dužti*) „nuo sutrenkimo skilti, trupėti“ : *tūžta* (*tūžti*) „smarkiai pykti“ – $C(d)VSC : C(t)VSC$

derlius (2) „užderėję javai, vaisiai“ : *terlius* (2) „kas terliojasi, terlioja“ – $C(d)VR : C(t)VRR$

skrenda (*skristi*) „judėti oru, lėkti“ : *skrenta* (*skresti*) „nešvarumais, purvais trauktis“ – $SCRVC(d) : SCRVC(t)$

du : *tu* – $C(d) : C(t)$

švidras (4) „ryt. sūkurys, viesulas, didelis vėjas“ : *švitras* (2) „šveičiamasis popierius“ – $SRVC(d)R : SRVC(t)R$

m) 1 porą sudaro morfemomis neskaidomi žodžiai:

andai „anądien, anąsyk“ : *antai* „ana, aure (rodant)“ – $VRC(d)W : VRC(t)W$

Taigi $d - t / d' - t'$ opozicija būdingesnė šaknies galui – 89 poros. Šaknies pradžioje minėtos fonemos kontrastuoja 45 porose. Tik vienoje poroje yra vieno priebalsio šaknis (*du : tu*). Dažniausi šakninės morfemos tipai su šia opozicija šaknies pradžioje yra $C(d)VR : C(t)VR$, šaknies gale – $RVC(d) : RVC(t)$, $RVRC(d) : RVRC(t)$ ir $CVRC(d) : CVRC(t)$. Jeigu bet kokį priebalsį žymėsime C , o balsį ir dvibalsį – V , tai dažnesni šios grupės šaknies tipai būtų CVC , $CVCC$.

2.4.1.3. $b - p / b' - p'$ opozicija

Iš viso rasta 122 poros su $b - p / b' - p'$ opozicija. Šios fonemos skirdamos leksinę ar leksinę ir gramatinę reikšmę kontrastuoja šaknies pradžioje ir gale. Išskiriamos tokios poros su minėta opozicija šaknies pradžioje:

a) 13 veiksmažodžių porų ir 7 daiktavardžių poros, kurių šaknies struktūra yra $C(b)VR : C(p)VR$, pvz.:

bijoti „jausti baimę“ : *pijoti* „žem. atleisti pieną (apie karvę)“

bajus (2) „storas minkštas medvilninis ar vilnonis audinys“ : *pajus* (2) „bendrovės nario dalis“

b) $C(b)VC : C(p)VC$ tipo šaknį turi 8 daiktavardžių poros, 1 veiksmažodžių pora ir 1 mišri pora (daikt. ir būdv.), pvz.:

būdyti „mėsą dūmuose laikyti, kad apdžiūtų“ : *pūdyti* „daryti, kad pūtų“

pusbadis, ~ė (1) „pusalkanis“ : *puspadis* (1) „prikalta pusė bato pado“

būdinys (3 b) „veiksmažodžio forma“ : *pūdinys* (3 a) „kompostas“

c) $C(b)V : C(p)V$ tipo šaknį turi 10 veiksmažodžių porų. Visas poras sudaro *būti* – *pūti* priešdėliniai vediniai, pvz.:

išbūti „kurį laiką išgyventi; išgulėti, išstovėti; išverti“ : *išpūti* „supūti viduje“

d) $C(b)VS : C(p)VS$ tipo šaknį su $b - p / b' - p'$ opozicija pradžioje turi 5 veiksmažodžių poros ir 1 mišri pora (būdv. ir daikt.), pvz.:

busti „nustoti miegoti, žadintis iš miego“ : *pusti* „didėti tūriui, tinti, brinkti“

basas, ~a (4) „kuris su nuogomis pėdomis“ : *pasas* (4) „asmens dokumentas“

e) 4 veiksmažodžių ir 1 mišri (daikt. ir veism.) poros turi $C(b)RVC : C(p)RVC$ tipo šaknį, pvz.:

blukti „darytis neberyškiam“ : *plukti* „aptekkti vandeniui, prakaitu ar pan.“

blakė (2) „zool. vabzdys“ : *plakė* (*plakti*) „mušti, pliekti; plaikstyti“

f) 3 veiksmažodžių, 2 daiktavardžių ir 4 mišrios poros (daikt. ir būdv. ar veism.) su $C(b)VRC : C(p)VRC$ šaknies struktūra, pvz.:

baltis (2) „baltumas“ : *paltis* (1) „viso ar pusės kiaulės šono lašinių gabalas“

pusbaltis, ~ė (1) „pusiau baltas“ : *puspaltis* (1) „trumpas paltas“

g) 5 poros turi $C(b)RVS : C(p)RVS$ tipo šaknį. Jas sudaro veiksmažodžiai (3 poros) ir daiktavardžiai (1), pvz.:

blėsti „mažėti ugniai, gesti“ : *plėsti* „daryti platesnį, platinti“

brizas (2) „geog. vėjas“ : *prizas* (2) „dovana varžybų, konkurso laimėtojui“

h) po 1 porą sudaro tokio tipo šaknys:

buklus, ~i (4) „gabus, gudrus“ : *puklus*, ~i – $C(b)VCR : C(p)VCR$

blynas (2) „keptuvėje kepamas plonas valgis, sklindis“ : *plynas*, ~a (3) „neturintis augmenijos, plikas“ – $C(b)RVR : C(p)RVR$

blakt „blikst“ : *plakt* – $C(b)RVCC : C(p)RVCC$

barakas (2) „laikinas medinis pastatas“ : *parakas* (1) „sprogstamoji medžiaga“ – $C(b)VRVC : C(p)VRVC$

i) po 2 poras sudaro žodžiai, kurių šaknų struktūra yra:

blokšti „staigiai mesti“ : *plokšti* „darytis plokščiam“ – $C(b)RVCS : C(p)RVCS$

blast : *plast* „kartojant reiškiamas plasnojimas; tuk (apie širdies plakimą)“ – $C(b)RVSC : C(p)RVSC$

babt silpnesniam nukritimo garsui žymėti“ : *papt* „dusliam atsitrenkimui žymėti“ – $C(b)VCC : C(p)VCC$

Pavyzdžių su $b - p / b' - p'$ opozicija šaknies gale nėra daug. Rastos tokios poros:

a) 5 veiksmažodžių ir 2 daiktavardžių poros, turinčios $CVC(b) : CVC(p)$ arba $CWC(b) : CWC(p)$ tipo šaknį, pvz.:

kaboti „kabėti“ : *kapoti* „daug kartų kirsti; kertant smulkinti“

geibo (*geibti*) „silpnėti, leipti; gaišti“ : *keipo* (*keipti*) „silpti, nykti, leipti; gaišti“

kabeika (2) „šnek. kas kabinėjasi, lenda prie kitų“ : *kapeika* (2) „moneta“

b) 4 veiksmažodžių ir 2 būdvardžių bei daiktavardžių poros, kurių šaknies struktūra yra $CRVC(b) : CRVC(p)$, pvz.:

knaboti „negražiai kabinti (valgant); su snapu kapoti“ : *knapoti* „su snapu kapoti, lesti“

knabus, ~i (4) „kumpas“ : *knapus*, ~i (4) „kuris eidamas dažnai klumpa“

c) 4 veiksmažodžių poros turi $CVRC(b) : CVRC(p)$ tipo šaknį, pvz.:

kerbėti „vaisiais apaugti, apkibti“ : *kerpėti* „augti kerpėmis“

d) 2 veiksmažodžių, 1 daiktavardžių ir 3 mišrios poros (daikt. ir būdv., jaust. ar prv.) turi $RVC(b) : RVC(p)$ arba $RWC(b) : RWC(p)$ tipo šaknį, pvz.:

laibinti „daryti laibą“ : *laipinti* „daryti, kad eitų žemyn ar aukštyn“

lobas (1) „ryt. dauba, slėnis, loma“ : *lopas* (4) „kas dedama prakiurusiai vietai uždengti“

labai „nepaprastai, ypač; smarkiai“ : *lapai*, *lapas* (2) „plokščias augalų kvėpavimo organas; plonas popieriaus gabalas“

e) 2 daiktavardžių ir veiksmažodžių poros, turinčios $SCVC(b) : SCVC(p)$ tipo šaknį:

stabas (4) „garbinama dievybės statula“ : *stapas* (4) „atraminė sija, polis“

skobia (*skobti*) „drožti, skauptuoti“ : *skopia* (*skopti*) „žr. skobti“

f) 2 veiksmažodžių poros turi $CVC(g)R : CVC(k)R$ tipo šaknį, pvz.:

kūbrinti „susilenkus eiti, kūprinti“ : *kūprinti* „statyti kuprą, augti į kuprą“

g) po 1 porą rasta su tokio tipo šaknine morfema:

urbia (*urbti*) „rausti, gręžti“ : *urpia* (*urpti*) „šnek. nuolat barti“ – $VRC(b) : VR C(p)$

švabėti „tylomis kalbėti, šnabždėti“ : *švapėti* „švepluoti, švapsėti“ – $SRVC(b) : SRVC(p)$

ūbas, ~a (3) „tolimas, lygus“ : *ūpas* (1) „nuotaika“ – $VC(b) : VC(p)$

kerėbla (1) „žr. kerėpla“ : *kerėpla* (1) „etnogr. trišakas pagalys, statomas žemyn šakomis, žaidžiant žaidimą; daug vietos užimantis daiktas, griozdas“ – $CVRVC(b)R : CVRVC(p)R$

sapalas (3 b) „šnek. niekų kalba, paistalas“ : *sabalas* (3 b) „zool. tamsus brangiakailis žvėrelis“ – $SVC(p) : SVC(b)VR$

abortas (1) „med. nėštumo nutraukimas“ : *aportas* (1) „obelų veislė“ – $VC(b)VRC : VC(p)VRC$

abatija (1) : *apatija* (1) „visiškas abejingumas“ – $VC(b)VC : VC(p)VC$

Iš pavyzdžių matyti, kad tarptautinių žodžių porų nagrinėjamos opozicijos padėtis yra nebūdinga lietuvių kalbos sistemai, nes ryškiai išsiskiria iš kitų pavyzdžių. Lietuvių kalbai būdingesnės vienskiemenės šaknys.⁷⁴

Atskirai aptartini pavyzdžiai, kurie sinchroniškai yra paprastieji⁷⁵ žodžiai (žodžių darybos požiūriu neskaidomi), tačiau šių porų šaknyse išvelgiami žodžių darybos formantai, pvz.:

butelis (1) „stiklinis indas su siauru kaklu“ : *putelis* (1) „žem. putinas“ – $CVCVR : CVCVR$

štabelis (1) „rietuvė“ : *štapelis* (1) „cheminis pluoštas, jo verpalai; audeklas“ – $SCVCVR : SCVCVR$

Šiuose žodžiuose galima išskirti elementą *-elis*, kuris priesagų vediniuose yra darybos formantas *-elis* (plg. *batelis* ← *batas* + *-elis*, *butelis* ← *butas* + *-elis*). Rusų mokslininkė V. Čiurganova mano, kad morfonologijos požiūriu minėtų pavyzdžių šaknys gali būti skaidomos į du elementus, tada morfonologinė žodžio analizė nebus tapati morfeminei analizei.⁷⁶

Prie šio tipo pavyzdžių priskirtina ir tokia pora:

bumburas (3 b) „bumbulas“ : *pumpuras* (3 b) „bot. neišsiskleidęs žiedas“ – $C(b)VRCVR : C(p)VRCVR$ (plg. *gumburas* ← *gumbas* + *-uras*)

Apibendrinant galima pasakyti, kad $b - p / b' - p'$ opozicija būdingesnė šaknies pradžiai – 80 porų. Šaknies gale šios fonemos kontrastuoja 42 porose. Dažniausias šaknies tipas su šia

⁷⁴ Plg. Lietuvių kalbos enciklopedija. Vilnius, 1999, p. 423.

⁷⁵ Paprastieji žodžiai – pirminiai žodžiai, darybiškai neskaidomi (žr. Urbutis, J. Žodžių daryba. Vilnius, 1976, p. 33, 62.)

⁷⁶ Plg. Чурганова, В. Очерк русской морфологии. Москва, 1973, p. 38.

opozicija yra $C(b)VR : C(p)VR$. Jeigu bet kokį priebalsį žymėsime C , o balsį ar dvibalsį V , tai dažniausia šios grupės šaknies struktūra yra CVC .

2.4.1.4. $\check{z} - \check{s} / \check{z}' - \check{s}'$ ir $z - s / z' - s'$ opozicijos

Porų su $\check{z} - \check{s} / \check{z}' - \check{s}'$ rasta 99, o su $z - s / z' - s'$ tik 10, todėl jos aptariamos kartu. Šios fonemos gali kontrastuoti tiek šaknies pradžioje, tiek gale. Išskiriamos tokios poros, turinčios $\check{z} - \check{s} / \check{z}' - \check{s}'$, $z - s / z' - s'$ opozicijas šaknies pradžioje:

a) 17 porų turi $S(\check{z})VR : S(\check{s})VR$ tipo šaknį. Šis tipas būdingas veiksmažodžiams (11 p.). Daiktavardžiai ir būdvardžiai sudaro po 1 porą ir 1 pora mišri (daikt., būdv.), pvz.:

žalti „darytis žaliai“ : **šalti** „darytis šaltam, stingti“

želmuo (3 a) „javo daigas“ : **šelmuo** (3 a) „stogo viršūnė, kraigas“

žalingas, ~a (1) „žalą darantis“ : **šalingas**, ~a (1) „šališkas, neobjektyvus“

b) po 1 porą sudaro žodžiai, turintys šių struktūrų šaknines morfemas:

suzmegti „suzmekti; supulti, sukietėti, neišsikelti“ : **susmegti** „sudubti, sulįsti, susmigti; supulti, suzmekti“ – $S(z)RVC : S(s)RVC$

žydas (2) „semitų tautos žmogus“ : **šydas** (2) „tinklelis prie skrybėlaitės“ – $S(\check{z})VC : S(\check{s})VC$

svembti „tarm. ilgai skaudėti“ : **zvembti** „bimbti, ūžti“ – $S(z)RVRC : S(s)RVRC$

Išskirtos tokios poros su $\check{z} - \check{s} / \check{z}' - \check{s}'$, $z - s / z' - s'$ šaknies galo opozicija:

a) 39 poros turi $RVS : RVS$ arba $RWS : RWS$ šaknies tipą, šiuo atveju S yra $\check{z} / \check{z}'$, z / z' ar $\check{s} / \check{s}'$, s / s' , pvz.:

lažas (4) „istor. priverstinis baudžiauninko darbas“ : **lašas** (4) mažas skysčio kiekis“

raižyti „braukiant pjaustyti, rėžyti“ : **raišyti** „papjauto gyvulio žarnas darinėti; apkalbinėti“

Veiksmažodžių porų (30), kuriose nagrinėjamos opozicijos skiria gramatinę reikšmę, dėl morfemų sanklodos šakninės morfemos struktūra žymima taip $RVS : RV-(S)$, pvz.:

vožiu : **vošiu** (*vožti*) „dėti dangtį, dengti; mušti“

b) 13 veiksmažodžių porų turi $CRWS : CRW-(S)$ arba $CRVS : CRV-(S)$ tipo šaknį, pvz.:

griežiu : **griešiu** (*griežti*) „atlikti muzikos kūrinių instrumentu“

drožiu : **drošiu** (*drožti*) „su peiliu ar kitu aštriu įrankiu pjaustyti, pjaustant gaminti“

c) $CVS : CV-(S)$ ar $CWS : CW-(S)$ tipo šaknis išskirta 8 veiksmažodžių porose, pvz.:

daužiu : **daušiu** (*daužti*) „smogti, norint sutrupinti, trenkti“

gožiu : **gošiu** (*gožti*) „stelbti, užstoti, dengti“

d) 2 poras sudaro veiksmažodžiai ir daiktavardžiai, kurių šaknies struktūra yra $SVRS(\check{z}) : SVRS(\check{s})$, pvz.:

šaržas (1) „pajuokiamas portretas“ : **šaršas** (2) „vandens ribėjimas tekant per akmenis ar papūtus vėjui“

šaržuoti „vaizduoti su pajuoka“ : *šaršuoti* „būti šaršui“

e) 6 veiksmažodžių poros turi *ZWS* : *ZW-(S)* tipo šaknį, pvz.:

čiuožti : *čiuoši* (*čiuožti*) „judėti slidžiu paviršiumi“

f) išskirtos 6 veiksmažodžių poros, kurių šaknies struktūra – *RVRS* : *RVR-(S)*, pvz.:

melžiu : *melšiu* (*melžti*) „spaudant spenius, traukti pieną iš tešmens“

g) po 4 veiksmažodžių poras sudaro žodžiai, kurių šaknies struktūra yra:

zirziu : *zirsiu* (*zirzti*) „birbti, verkšlenti“ – *SVRS* : *SVR-(S)*

zyziu : *zysiu* (*zyzti*) „zirzti, verkšlenti“ – *SVS* : *SV-(S)*

glemžiu : *glemšiu* (*glemžti*) „traukti į krūvą, lamdyti; čiupti, imti“ – *CRVRS* : *CRVR-(S)*

h) 2 poros turi *VS* : *V-(S)* tipo šaknį, pvz.:

ūžiu : *ūšiu* (*ūžti*) „išduoti žemą pratisą garsą, gausti“

i) po 1 porą sudaro būdvardžiai, kurių šaknies struktūra – *CWS(ž)* : *CWS(š)* ir *VRS(ž)* : *VRS(š)*, pvz.:

aržus, ~i (4) „smarkus, karštas, atkaklus“ : *aršus*, ~i (4) „smarkus, piktas“

gaižus, ~i (4) „negardžiai rūgštus; nevalgus; piktas“ : *gaišus*, ~i (4) „gaišlus, lėtas“

$\check{z} - \check{s} / \check{z}' - \check{s}'$, $z - s / z' - s'$ opozicijos šaknies gale yra 89 porose ir tik 20 porų išskirta su šiomis opozicijomis šaknies pradžioje. Dažnesni šakninių morfemų struktūriniai tipai yra *S(ž)VR* : *S(š)VR* ir *RVS* : *RVS*. Jeigu bet kokį priebalsį žymėsime *C*, o balsį ar dvibalsį *V*, tai dažniausia šios grupės šaknies struktūra yra *CVC*.

Taigi $g - k / g' - k'$, $d - t / d' - t'$ ir $\check{z} - \check{s} / \check{z}' - \check{s}'$, $z - s / z' - s'$ opozicijos būdingesnės šaknies galui, o $b - p / b' - p'$ opozicija šaknies pradžiai.

Šakninės morfemos, kuriose kontrastuoja nagrinėjamos fonemos, daugiausiai yra vienskiemenės. Dviskiemenės šaknines morfemas turi nelietuviškos kilmės žodžiai, pvz.: *barakas* : *parakas*, *abatija* : *apatija*, neskaidomi žodžiai, pvz.: *andai* : *antai*, ir žodžiai, kurie sinchroniškai traktuojami kaip paprastieji, bet juose galima išvelgti darybos formantą, pvz.: *butelis* : *putelis*, *madaras* : *mataras* ir t. t. Dviskiemenių šaknų, kuriose kontrastuoja nagrinėjamos opozicijos išskirta labai nedaug (9 struktūriniai tipai).

Vienskiemenių šaknų struktūra labai įvairuoja. Nagrinėjamos opozicijos šaknies pradžioje dažniausiai išskiriamos *CVR* (103 poros) tipo šakninėje morfemoje, o šaknies gale *CVRC* (77 poros), *RVRC* (68 poros), *CVC* (54 poros) tipo šakninėse morfemose.

Jeigu bet kokį priebalsį žymėsime *C*, o balsį ar dvibalsį *V*, tai dažniausi šaknų su $g - k / g' - k'$, $d - t / d' - t'$, $b - p / b' - p'$, $\check{z} - \check{s} / \check{z}' - \check{s}'$, $z - s / z' - s'$ opozicijomis struktūriniai tipai būtų *CVC* (336 poros), *CVCC* (188 poros) ir *CCVC* (117 porų).

2.4.2. Skardžiųjų ir dusliųjų priebalsių opozicija derivacinėse morfemose

Iš 849 rastų porų tik vienoje poroje skardžiųjų ir dusliųjų priebalsių opozicija yra priesagoje. Tai *g – k* opozicija:

valiūgas (2) : **valiūkas** (2) „valios vaikas, išdykėlis, tinginys“

Šiuo atveju minėta opozicija neskiria jokios reikšmės. Su priesaga **-(i)ūkas** daromi vardažodinės ypatybės turėtojų pavadinimai.⁷⁷ Pažymėtina, kad priesaga **-(i)ūgas** nėra aprašyta „Dabartinės lietuvių kalbos gramatikoje“ (1994). Žodyne pateikiama ir daugiau šios priesagos vedinių: *gerkliūgas, pramaniūgas, seiliūgas, terliūgas*. Iš pavyzdžių matyti, kad priesagų **-(i)ūgas, -(i)ūkas** vediniai turi panašią reikšmę, t. y. pamatiniu žodžiu pasakytos ypatybės turėtojų pavadinimai. Pastebėtina, kad priesagos **-(i)ūgas** reikšmė platesnė, su ja daromi ne tik vardažodinės, bet ir veiksmažodinės ypatybės turėtojų pavadinimai. Sinchroniškai priesagos **-(i)ūgas, -(i)ūkas** gali būti traktuojamos kaip darybiniai variantai.

2.4.3. Skardžiųjų ir dusliųjų priebalsių opozicija „šaknis – priesaga“ ar „šaknis – priešdėlis“ tipo porose

Tyrimo metu išskirtos 6 poros, kuriose nagrinėjamos opozicijos yra skirtingose morfemose. Tokias poras sąlygiškai galima pavadinti pagal morfemų, kuriose kontrastuoja skardieji ir duslieji priebalsiai, tipus: „šaknis – priesaga“ ir „šaknis – priešdėlis“. Tokiose porose opozicijas sudaro tik *b / p* ir *d' / t'* fonemos.

d' – t' kontrastuoja „šaknis – priesaga“ tipo porose (3poros), pvz.:

mèsėdis (2) „mintantis mėsa“ : **mèsėtis** (2) „koldūnas“

Šiuo atveju porą sudaro dūrinys ir priesagos vedinys, bet nagrinėjamos fonemos, kontrastuodamos skirtingose morfemose, skiria žodžių leksinę reikšmę. Opoziciją sudaro dūrinio antrojo sando galinis priebalsis ir vedinio priesagos priebalsis. Fonologinę poros struktūrą galima pažymėti taip: **VC(d) : -VC(t)**.

kaldinti „gaminti plakant, mušant“ : **kaltinti** „laikyti kalnu“

Šioje poroje kontrastuoja priesagos **-dinti** pirmas priebalsis ir šaknies **kalt-** galinis priebalsis. Šios poros fonologinė struktūra yra **-C(d)VR-** : **CVRC(t)**.

raudis (2) „raudonis; raudas arklys, sartis“ : **rautis** „traukti su šaknimis, naikinti“

Šioje poroje kontrastuoja šaknies galinis priebalsis ir bendraties priesagos priebalsis. Poros struktūra yra **RWC(d) : -C(t)V-**.

b – p opozicija rasta „šaknis – priešdėlis“ tipo porose. Jas sudaro 2 daiktavardžių poros ir 1 mišri pora (prieveiksmis : veiksmažodis):

⁷⁷ Plg. DLKG. Vilnius, 1994, p. 121.

bramanas (2) „aukščiausiosios indų kastos narys, žynys“ : *pramanas* (3 b) „prasimanymas, išmonė“

Šios poros struktūra yra $C(b)RVRVR : C(p)RV-$.

badavimas (1) „kęsti badą, ilgą laiką alkėti“ : *padavimas* (2) „pasakojamosios tautosakos kūrinys“ – $C(b)VC : C(p)V-$

abipus „iš abiejų pusių“ : *apipus* (*apipūti*) „pūvant apgesti“ – $VC(b) : VC(p)V-$

Kaip matyti, porų, kuriose nagrinėjamos fonemos kontrastuoja skirtingose morfemose, yra nedaug. Tokios opozicijos nėra dėsningos. Atsitiktiniai pavyzdžiai gali būti traktuojami kaip lietuvių kalbos morfonologinės sistemos išimtys.

Apibendrinant skyrių galima teigti, kad skardžiųjų ir dusliųjų priebalsių opozicija lietuvių kalboje būdinga tik šakninėms morfemoms.

IŠVADOS

1. Skardžiųjų ir dusliųjų priebalsių opozicija yra reikšminga bendrinės lietuvių kalbos morfonologinėje sistemoje.
2. Reikšmingiausios yra opozicijos, skiriančios tik leksinę reikšmę. Jos sudaro 55% (463 poros) visų skardžiųjų ir dusliųjų priebalsių opozicinių porų. Leksinę reikšmę skiria visos skardžiųjų ir dusliųjų priebalsių opozicijos.
3. Nagrinėjamos skardžiųjų ir dusliųjų priebalsių fonemos, skirdamos leksinę reikšmę, gali kontrastuoti sinonimiškai vartojamuose žodžiuose (10% visų leksinę skiriamąją funkciją atliekančių opozicijų).
4. Gramatinės reikšmės skyrimas būdingas tik $g' - k'$, $ž' - š'$, $z' - s'$ priebalsių opozicijoms. Šios opozicijos sudaro 33% visų skardžiųjų ir dusliųjų priebalsių opozicinių porų.
5. Leksinės ir gramatinės reikšmės skyrimas būdingas $b - p / b' - p'$, $g - k / g' - k'$, $d - t / d' - t'$ priebalsių opozicijoms. Jos sudaro mažiausią grupę, t. y. tik 8% visų skardžiųjų ir dusliųjų priebalsių opozicinių porų.
6. Sinchroniniu požiūriu 4% skardžiųjų ir dusliųjų priebalsių opozicijų neskiria nei leksinės reikšmės, nei gramatinių formų. Tai gali būti traktuojama kaip dabartinės lietuvių kalbos morfonologinės sistemos išimtis.
7. Skardieji ir duslieji lietuvių kalbos priebalsiai, skirdami leksinę, leksinę ir gramatinę ar tik gramatinę reikšmę, kontrastuoja šakninėse morfemose.
8. $g - k / g' - k'$, $d - t / d' - t'$ ir $ž - š / ž' - š'$, $z - s / z' - s'$ opozicijos būdingesnės šaknies galui, o $b - p / b' - p'$ opozicija šaknies pradžiai.
9. Dažniausi šakninių morfemų, kuriose yra $g - k / g' - k'$, $d - t / d' - t'$, $b - p / b' - p'$ ir $ž - š / ž' - š'$, $z - s / z' - s'$ opozicijos, struktūriniai tipai yra *CVC* (336 poros), *CVCC* (188 poros) ir *CCVC* (117 porų).
10. Skardžiųjų ir dusliųjų priebalsių opozicijos būdingos veiksmažodžiams, daiktavardžiams ir būdvardžiams.

SUMMARY

The opposition of the voiced and voiceless consonants as morphological means

The object of the investigation of this work is opposition of voiceless and voiced consonants. Using the methods of phonological analysis of A. Girdenis and the theoretical stems of morphonology by N. Trubetsky, the collected linguistic material – pairs of opposition of voiceless and voiced consonants is divided in groups: opposition with lexical meaning, with lexical and grammatical or only with grammatical meaning. In this work we investigate in detail in what parts of speech oppositions develop systematically, the phonetic structure of the root morphemes is investigated and the place of the oppositions of the morphemes is defined.

The investigation shows (proves) that in the morphological system of the Lithuanian language the opposition develops systematically, destining lexical meaning and it was determines that the analysed oppositions are more often found in the root morphemes of verbs and nouns. Dominating structural types of root morphemes of the opposition are seen at the end of the root. The definite part of the opposition of voiceless and voiced consonants don't distinguish neither lexical nor grammatical meaning.

SUTRUMPINIMAI

an. – *anglų*

bot. – *botanika*

būdv. – *būdvardis*

daikt. – *daiktavardis*

džn. – *dažninis, kartotinis veiks.*

dz. – *dzūkų*

fiz. – *fizika*

geol. – *geologija*

istor. – *istorinis, istorija*

knyg. – *knyginis*

malon. – *maloninis*

plg. – *palyginti*

psn. – *pasenęs žodis*

pvz. – *pavyzdžiui*

ryt. – *rytų aukštaičių*

sport. – *sportas*

tarm. – *tarminis*

veiksm. – *veiksmažodis*

zool. – *zoologija*

žem. – *žemaičių*

žr. – *žiūrėti*

ŽENKLAI

~ – ženklas vietoje bendrosios žodžių dalies

ŠALTINIS

Dabartinės lietuvių kalbos žodynas. Vilnius, 1972.

LITERATŪRA

AKELAITIENĖ, G. *Morfonologinės balsių kaitos žodžių daryboje.* Vilnius, 1996.

AKELAITIENĖ, G. *Morfonologija ir jos uždaviniai. Lietuvių kalba mokykloje. II knyga.* Kaunas, 1986.

АХМАНОВА, О. *Фонология, морфонология, морфология.* Москва, 1966.

АХМАНОВА, О. *Словарь лингвистических терминов.* Москва, 1966.

АРУТЮНОВА, Н.; КЛИМОВ, Г.; КУБРЯКОВА, Е. *Американский структурализм. Основные направления структурализма.* Москва, 1964.

БЕНВЕНИСТ, Э. *Общая лингвистика.* Москва, 1974.

БЕРЕЗИН, Ф. *История лингвистических учений.* Москва, 1984.

БУЛЫГИНА, Т. *Пражская лингвистическая школа. Основные направления структурализма.* Москва, 1964.

ЧЕМОДАНОВ, Н. *Из истории сравнительно-исторического метода в русском языковедении. Сборник статей по языкознанию.* Москва, 1958.

ЧУРГАНОВА, В. *Очерк русской морфонологии.* Москва, 1973.

Dabartinės lietuvių kalbos gramatika. Vilnius, 1994.

IVIČ, M. *Kalbotyros kryptys.* Vilnius, 1973.

GIRDENIS, A. *Nikolajus Trubeckojus (1977). Kalbotyros darbai, II T.* Vilnius, 2000.

GIRDENIS, A. *Fonologija (1978). Kalbotyros darbai, II T.* Vilnius, 2000.

GIRDENIS, A. *Teoriniai fonologijos pagrindai.* Vilnius, 1995.

КАСЕВИЧ, В. *Морфонология.* Ленинград, 1986.

КЛИМОВ, Г. *Фонема и морфема.* Москва, 1967.

КУБРЯКОВА, Е. *Основы морфологического анализа.* Москва, 1974.

Lietuvių kalbos enciklopedija. Vilnius, 1999.

РАКЕРЫС, А. *Lietuvių bendrinės kalbos fonetika.* Vilnius, 1995.

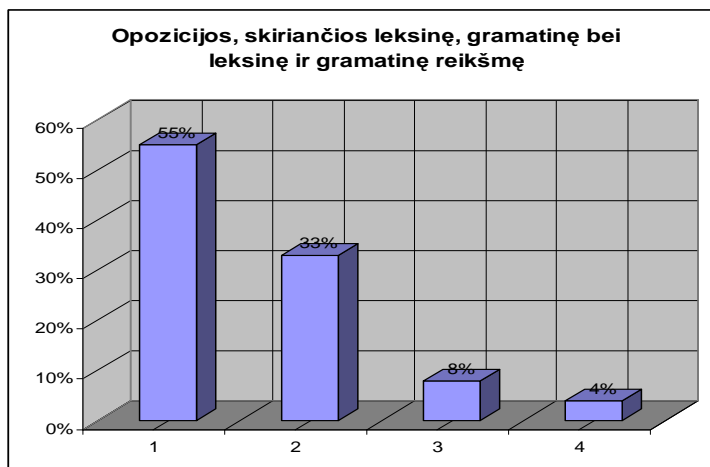
РЕФОРМАТСКИЙ, А. *О соотношении фонетики и грамматики (морфологии). Из истории отечественной фонологии.* Москва, 1970.

ТРУБЕЦКОЙ, Н. *Некоторые соображения относительно морфонологии. Избранные труды по филологии.* Москва, 1987.

- ТРУБЕЦКОЙ, Н. *Морфологическая система русского языка. Пражский лингвистический кружок. Сборник статей.* Москва, 1967.
- URBUTIS, J. *Žodžių daryba.* Vilnius, 1978.
- ВААРАСК, П. *Очерк развития теории фонем.* Таллин, 1962.
- VALECKIENĖ, A. *Funkcinė lietuvių kalbos gramatika.* Vilnius, 1998.

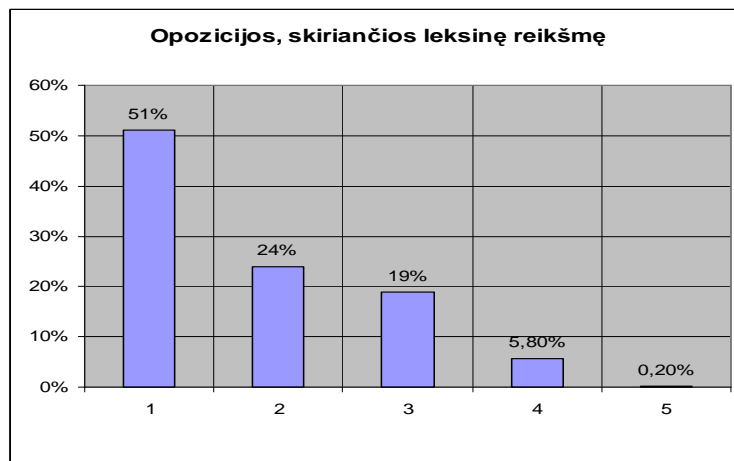
PRIEDAI

1 lentelė

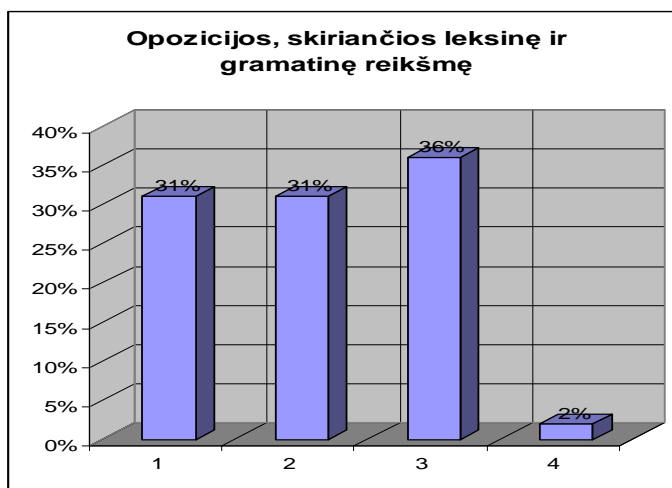
- 1 – opozicijos, skiriančios leksinę reikšmę;
- 2 – opozicijos, skiriančios gramatinę reikšmę;
- 3 – opozicijos, skiriančios leksinę ir gramatinę reikšmę;
- 4 – opozicijos, neskiriančios jokios reikšmės

2 lentelė

- 1 g – k / g' – k' opozicija
- 2 d – t / d' – t' opozicija
- 3 b – p / b' – p' opozicija
- 4 ž – š / ž' – š' opozicija
- 5 z – s / z' – s' opozicija

3 lentelė

1 $b - p / b' - p'$ opozicija

3 $d - t / d' - t'$ opozicija

2 $g - k / g' - k'$ opozicija

4 $ž - š / ž' - š'$ opozicija

4 lentelė. Opozicijų pasiskirstymas pagal atliekamą skiriamąją funkciją

Opozicijos	Skiria leksinę reikšmę	Skiria gramatinę reikšmę	Skiria leksinę ir gramatinę reikšmę	Neskiria jokios reikšmės	Iš viso	Šakninės morfemos	Kita
$g - k$	336	196	20	26	478	477	1
$b - p$	89	-	20	16	125	122	3
$d - t$	110	1	23	3	137	134	3
$ž - š$	27	72	1	-	99	99	-
$z - s$	2	8	-	-	10	10	-
<i>Iš viso</i>	463	276	64	45	849	842	7

5 lentelė. Opozicijų pasiskirstymas šaknies pradžioje ir gale

Opozicijos	Šaknies pradžios opozicijos	Šaknies galo opozicijos	Iš viso
$b - p$	80	42	122
$d - t$	45	89	134
$g - k$	171	306	477
$ž - š$	20	89	109
$z - s$			
<i>Iš viso</i>	316	526	842